

ՄԱՐ-Ի ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՀՈՒՇԵՐԸ

Մաս չորրորդ: Ծպտյալ դաշնակցական գործիչը Մարաշի բանտում 1899–1904 թթ.*

Բանալի բառեր – Մար, Դիմիտրի Մարինով–Պոպով, ՀՅ Դաշնակցություն, Վերակազմյալ Հնչակյան կենտրոն, Տիգրան Տոնապետյան, Նազարեթ Չավուշ, Կարապետ Եպիսկոպոս, Մարաշի բանտ, Պողոս Թղյան:

1899 թ. հունիսի 20-ին Այնթապում թուրքական ոստիկանության կողմից ձերբակալված և Մարաշի բանտ տեղափոխված Մար-ի հուշերի չորրորդ մասը նրա դատավարության և թուրքական բանտում անցկացրած տարիների նկարագրությունն է:

Մարաշում կայացած հետաքննության ընթացքում Միքայել Տեր–Մարտիրոսյանը, հիմնվելով իր ունեցած բուլղարական կեղծ անձնագրի վրա, համառորեն շարունակում էր պնդել, որ ինքը ֆոնոգրաֆ գործիքով փող աշխատելու համար Թուրքիա մուտք գործած բուլղարացի Դիմիտրի Մարինով–Պոպովն է: Բայց մինչ այդ ձերբակալված Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցության անդամ Տիգրան Տոնապետյանի նախաքննական ցուցմունքը իր ճակատագրական դերը խաղաց նրա կյանքում:

Հետաքննության ընթացքում պարզվեց հետևյալը. վերջինս դաշնակցական գործիչներ Մկրտիչ Հատիկյանին ու Միքայել Տեր–Մարտիրոսյանին շանտաժի ենթարկելու և նրանց ծրագրերն իմանալու անհաջող փորձերից հետո զեկուցագիր էր ուղարկել Լոնդոն՝ Վերակազմյալ Հնչակյանների Կենտրոնին՝ չափազանցված տեղեկություններ հայտնելով Կիլիկիայում գործելու համար ժամանած դաշնակցական գործիչների մասին: Կիլիկիան իր մենաշնորհային տարածքը համարող Վերակազմյալների Կենտրոնն իր հերթին պաշտոնական նամակ էր գրել Զեյթունի 1895 թվականի ապստամբության իրական ղեկավար Նազարեթ Չավուշին՝ հայտնելով, թե իբր 5–6 դաշնակցականներ են մուտք գործել Կիլիկիա և «Եթե նրանք հայտնվեն ձեր քաղաքում, նրանց ոչ մի ընդունելություն ցույց չտաք, աշխատեցեք համոզել, որ հեռանան ձեր շրջանակներից, իսկ եթե համառեն մնալ ու շարունակեն իրենց գործունեությունը, հանձնեցեք կառավարության»¹:

Զեյթունի Կարապետ Եպիսկոպոսին ուղղված նույն բովանդակությամբ մի նամակ էլ Վերակազմյալ Հնչակյանների՝ Եգիպտոսի մասնաճյուղը

* Ընդունվել է տպագրության 12.06.2016:
1 Տե՛ս ներկա հրատարակման 222-րդ էջը:

խաբեությամբ կորզել էր այնտեղ գտնվող գեյթունցի Բարդուղիմեոս վարդապետից: Ու քանի որ Նազարեթ Չավուշն ու Կարապետ եպիսկոպոսը միմյանց չեն վստահում ու փոխադարձաբար մատնում են մեկը՝ մյուսին, Տիգրան Տոնապետյանի միջոցով Ջեյթուն ուղարկված այդ նամակները հայտնվում են թուրքական ոստիկանության ձեռքում: Թուրքական իշխանությունները, որոնք հիշում էին 1895 թվականին գեյթունցիների սղած հերոսական կռիվները, սկզբում խուճապի են մատնում և անգամ զորքեր են կենտրոնացնում հայկական արծվաբույնի դեմ: Սակայն շուտով նամակաբերների հաջորդական ձերբակալությունների արդյունքում, դուրս են գալիս Տիգրան Տոնապետյանի վրա, որն էլ իր հերթին ամբողջովին բացվում է և դիմում հայ հեղափոխականին ոչ հարիր՝ ստոր մատնության և անգամ՝ զրպարտության: Մատնելով բուլղարացի Դիմիտրի Մարինով-Պոպովի անվան տակ ժամանած Մար-ին, նա անգամ բողոքում է, թե իբր արևելասահայերը ձերբակալվելուց հետո հայտնում են իրենց ռուսահպատակ լինելը, ազատվում են, ու նրանց փոխարեն իրենք են պատժվում:

Դա էր պատճառը, որ թուրքական իշխանությունները հետաքննության և ապա դատավարության ընթացքում պնդում էին, որ Դիմիտրի Մարինով-Պոպով անուն-ազգանվան տակ թաքնվող անձը Ռուսաստանից ժամանած հայ հեղափոխական է, ծնունդով երևանցի՝ Մարտիրոս Մարգսյան անուն ազգանունով: Դա մատնիչ Տիգրան Տոնապետյանի հիշողության մեջ աղձատված՝ Մար-ի «Տեր-Մարտիրոսյան» ազգանունի և Թուրքիայում հայերին հաճախ վերագրվող՝ «Մարգիս» հավաքական անվան շրջված տարբերակն էր:

Նման պայմաններում դաշնակցական գործիչը, զգալով, որ իրենից է կախված ոչ միայն հետաքննության ընթացքը, այլև նոր բռնությունների ու հալածանքների թիրախ դարձած կիլիկիահայության անվտանգությունը, որոշում է ինչ գնով էլ լինի համառել ու պնդել իր՝ բուլղարացի լինելու վարկածը: Որովհետև որպես ռուսահպատակ ձերբակալվելու պարագայում, հիմնվելով կապիտուլյացիաների ռեժիմի վրա, նա արագորեն ազատ էր արձակվելու, բայց տուժելու էին իր հայրենակիցները: Իսկ ահա բուլղարացի ներկայանալը Մար-ին չէր ազատելու բանտից ու դատավարությունից, քանի որ Բուլղարիան դեռևս վասալական կախման մեջ էր Օսմանյան կայսրությունից: Այսպիսով, դաշնակցական գործիչը գիտակցաբար ընտրում է բանտն ու հալածանքը, և հետաքննությանն այդպես էլ չի հաջողվում հաստատել Մար-ին ներկայացրած մեղադրանքը:

1899 թ. սեպտեմբերի 1-ին սկսված դատավարության ժամանակ, որում Մար-ից զատ ներգրավված էին նույն Տ. Տոնապետյանը ու ևս յոթ անձինք, ամոթալի վիճակում հայտնված վերակազմյալ հնչակյանը հրաժարվում է նախաքննության ժամանակ իր տված ցուցմունքներից: Բայց դա այլս չի փրկում ոչ Տ. Տոնապետյանին և ոչ էլ Մարին: Դատավորը ընթերցում է Տ. Տոնապետյանի նախնական ցուցմունքները, դրանք հիմք է ընդունում և դրանցով առաջնորդվում՝ երեք օր տևած դատավարության ընթացքում: Օսմանյան դատարանը Դիմիտրի Մարինով-Պոպով ներկայացող Մար-ին դատապարտում է 5, իսկ ահա իր նախնական ցուցմունքից հրաժարվող Տ. Տոնապետյանին՝ 101 տարվա բանտարկության:

Մար-ը Մարաշի բանտում մնում է մինչև 1904 թ. հուլիսը: Բանտում անց-

կացրած ժամանակը չի կտրում դաշնակցական գործչի ոգին: Անգամ այն բանից հետո, երբ կուսակցական ընկերները նամակով առաջարկում են արդեն դատապարտված Մար-ին Հալեպի ռուսական հյուպատոսին ուղարկել նրա ռուսական անձնագիրը, որը հնարավորություն կտար ազատվել բանտից, վերջինս կտրականապես մերժում է նման տարբերակը: Մար-ը նախընտրում է ամբողջությամբ կրել սահմանված պատիժը, սակայն չբացահայտել կուսակցության ծրագրերը, ինչով կվտանգեր նաև Կիլիկիայի հայությանը:

Իր հուշերում Մար-ը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրել է օսմանյան բանտի առօրյան, կանգ է առել դատապարտվածների վարքագծի, կատարած հանցագործությունների վրա: Մարաշի բանտի բանտախցերի թիվն ութն էր, որտեղ գտնվում էր մոտ 200 հոգի: Բացակայում էին հիգիենիկ պայմանները: Իշխանությունների կողմից տրվում էր օրական մեկ կիլոգրամ հաց, մնացածը պետք է հոգային կալանավորները:

Մար-ը մանրամասն կերպով ներկայացնում է նաև դատապարտյալների ազգային ու սոցիալական կազմը: Կալանավորների մեծ մասը թուրքեր էին, որոնք դատապարտվել էին հիմնականում քրեական հանցագործությունների համար: Կային նաև քուրդ ցեղապետեր, որոնց տեղական իշխանությունները դիտավորյալ ձերբակալել էին, որպեսզի դրան շորթեն:

Հայերը, որոնք թվով մոտ 40-ն էին, հիմնականում բանտարկվել էին որպես քաղաքական հանցագործներ: Մար-ը հիշատակում է գրեթե բոլորին՝ նշելով, թե ով ինչի համար էր դատապարտվել: Հայերի թվում կային նաև մանր գողությունների համար բանտարկվածներ: Հայերն աշխատում էին չխառնվել բանտում ժամանակ առ ժամանակ բռնկվող ծեծկռտուքներին, և նրանցից յուրաքանչյուրը որոշակի զբաղմունք ուներ: Իրենց համար մի անկյուն քաշված՝ նրանք ինչ-որ իրեր էին պատրաստում կամ գործում, որոնք բանտապահների միջոցով վաճառում էին Մարաշի շուկայում: Բանտում գտնվողներից ամենածանրը հայերի դրությունն էր, քանի որ թուրքերը պահը չէին կորցնում նրանց ծաղրոծանակի կամ ծեծի ենթարկելու: Իր հուշերում Մար-ը զարմանքով փաստում է, որ նման դեպքերում հայերին պաշտպանում էին մարդասպանության համար դատապարտված մի քանի մահմեդականներ, որոնք միջամտում և թույլ չէին տալիս հայերին վիրավորել կամ ծեծել: Նրանցից առանձնացնում է Ջերիդլի Ալիին, Բիրտիլի Ահմեդին, Ֆենքլի Ահմեդին, Ավշար Ալիին և Չերքեզ Նուրիին: Փաստորեն՝ մարդասպաններն ավելի խղճով էին, քան մյուս թուրք և մահմեդական բանտարկյալները, որոնք դատապարտվել էին բռնաբարության, գողության և այլ հանցանքների համար: Մար-ը դա բացատրում է նրանով, որ հայերին պաշտպանողները մարդ էին սպանել «պատվի համար»:

Մար-ի հուշերի չորրորդ մասը ևս տպագրվում է ուղղագրական և կետադրական որոշ շտկումներով ու ոճի պահպանմամբ: Մեր միջամտությունները կատարվել են ուղղագիծ փակագծերով: Շեղատառ ծանոթագրությունները Մ. Տեր-Մարտիրոսյանինն են:

Պատրաստեցին՝
պատմ. գիտ. թեկնածու **Ռուբեն Հ. Գասպարյանը**
և պատմ. գիտ. դոկտոր **Ռուբեն Օ. Սահակյանը**

Keywords – Mar, Dimitry Marinov–Popov, ARF Dashnaktsutyun, Reorganized Hnchakyan Center, Tigran Tonapetyan, Nazareth Chavush, Bishop Karapet, prison of Marash, Poghos Tghlyan.

LATTER-DAY MEMORIES OF MAR

Part Four. the secret activist of ARF Dashnaktsutyun in prison of Marash in 1899–1904.

Prepared by
Candidate of Historical Sciences Ruben H. Gasparyan
Dr. of historical Sciences Ruben O. Sahakyan

Ключевые слова – Мар, Димитрий Маринов–Попов, АРФ Дашнакцутюн, Реорганизованный Центр Гнчакян, Тигран Тонапетян, Назарет Чавуш, Епископ Карапет, тюрьма Мараша, Погос Тхлян.

НОВОВЫЯВЛЕННЫЕ ВОСПОМИНАНИЯ МАР–А

Часть четвертая. тайный деятель АРФ Дашнакцутюн в тюрьме Мараша 1899–1904.

Подготовили
кандидат ист. наук Рубен Г. Гаспарян
доктор ист. наук Рубен О. Саакян

* * *

Առավոտյան զարթնելուս պես նկատեցի, որ բոլոր բանտարկյալները բակում զբոսնում են: Հետո իմացա, որ Սարաշի բանտում առհասարակ ամբողջ ցերեկվա ընթացքում սենյակների դռները բաց են լինում ու բանտարկյալները համարյա առանց մի առանձին հսկողության բակում ու սենյակներում ժամանակն անց են կացնում իրենց ուզածի պես: Նկատեցի, որ խուցի դռան առաջ մի ոստիկան է կանգնած և արգելում է բանտարկյալներին մոտենալ իմ դռանը: Դռան մեջտեղը մի փոքրիկ անցք կա. ես այդ անցքից դիտում եմ բանտարկյալներին ու նրանց մեջ ծանոթ դեմք որոնում: Ծանոթ ոչ մի դեմք. այդ ինձ բավական հանգստացնում է:

Ժամը 10-ի մոտերքը ինձ դուրս հանեցին իմ խուցից ու խիստ հսկողության տակ տարան փոլիս–դայիրե, ուր նախորդ օրը անցկացրի: Քիչ անց եկավ բինբաշին և հարցրեց, թե դրամները ում մոտ մնացին, պատասխանեցի, որ բանտապետի մոտ է:

– Այսօր կեսը նրանից ստացական կուզես,– ասաց նա,– առանց ստացականի նա ոչ մի կոպեկ իրավունք չունի բանտարկյալից վերցնելու: Միննույն ժամանակ այդ դրամն անմիջապես պետական գանձարան պիտի մոցնի, որպեսզի հարկ եղած ժամանակ տրվի տիրոջը, հասկացա՞մ,– դարձավ նա յուզբաշուն,– այսօր կատես բանտապետին, որ օրենքի դեմ ինքնագլուխ բաներ չանի:

Յուզբաշին առանց խոսքի, հարգանքի մի նշանով ապահովացրեց բինբաշուն, որ նրա կարգադրությունը կկատարվի:

Ամբողջ օրը ես մնացի փոլիս–դայիրեում: Կեսօրի մոտերքը ներս մտավ մի

շատ լավ հագնված պարոն և ինձ տեսնելով՝ հարցրեց սեր-կոմիսարին, թե ով եմ: Նա էլ ձիշտ երեկվա պես պատասխանեց, որ ես մի հյուր եմ ու ավելացրեց, որ ֆրանսերեն գիտեմ. կարող է հետս խոսել:

Երեկվա փորձն ունեի և առհասարակ տաճիկ քննության միջոցների մասին այնքան եմ լսել, որ հիմա շատ միամիտ պիտի լինեի, որ չհասկանայի, թե հետս խոսելն ինչ էր նշանակում, բայց հարկավոր էր միամիտ ձևանալ: Նա մոտեցավ, մի բարի մարդու ժպիտով բարևեց, անունս, արհեստս ու դրտեղացի լինելս հարցրեց. պատասխանեցի բոլոր հարցերին: Ապա հարցրեց, թե ինչ գործով եմ եկել ոստիկանատուն: Ես էլ բացատրեցի՝ համառոտակի պատմելով մի շաբաթից վեր կրածս ներդրությունները ինչ որ կասկածի հետևանքով: Իմ խոսակիցը շատ զարմացավ, խիստ ցավակցություն հայտնեց ինձ պատահածի առթիվ և ավելացրեց, - Թուրք կառավարության ձեռքն ընկնողը հեշտությամբ չի ազատվի, թեև ինձ թվում է, որ Դուք՝ իբրև օտարահպատակ, պետք է իսկույն դիմեիք ֆրանսիական կոնսուլին. նա պարտական է Ձեր իրավունքները պաշտպանել:

-Այդ ձիշտ է,- ասի,- և երեկ ես այդպես էլ արել եմ, նամակ եմ ուղարկել ֆրանսիական կոնսուլին:

-Ո՞ւմ միջոցով,- զարմացած հարցրեց նա:

-Հենց կոմիսերի միջոցով: Այս պատասխանի վրա այնպես անկեղծ ծիծաղեց այդ մարդը, որ ես եթե անփորձ լինեի, պիտի հավատայի, որ իսկապես նա ծիծաղում է իմ միամտության վրա:

-Բայց միթե Դուք կարծել եք, թե կոմիսերը նամակ կհասցնի ֆրանսիական կոնսուլին տվյալ դեպքի առթիվ:

Ես էլ իմ կարգին շատ զարմացա այդ կասկածի առթիվ՝ այդպես պետք էր երևալ, ուրիշ կերպ արդարացում չունեի իմ նամակը հանձնելը կոմիսերին: Ես նամակը գրել էի այն հույսով, ինչպես որ խոստացել էին, զափիթեններին հանձնելու համար: Վերջին բուպեին նրանք հրաժարվեցին նամակն ընդունել: Նամակը մնաց մոտս: Պատռել էի կարող, կորցնել նույնպես: Մյուս կողմից կոմիսերին հանձնելը մի շատ ձեռնուտ բովանդակություն կրող նամակ, ծառայելու էր միայն ինձ ի նպաստ այս քննության ընթացքում: Պարզ է, որ ես պիտի զարմանայի, թե ինչու կոմիսերը նամակը չպիտի հասցնեի:

-Ո՛հ, եղբայր, կոմիսերը այդ նամակը տեղ չի հասցնի: Ես լավ եմ ճանաչում թուրքերին. նրանք չեն ուզի որևէ քրիստոնյայի օգնած լինել: Ընդհակառակը, կվհասեն ինչով կարող եմ: Ես ինքս քրիստոնյա եմ և մասնագիտությամբ ինժեներ: Չորս տարի չկա, որ Ուրֆայի ջարդերի² ժամանակ սպանեցին և իմ հորը չնայելով, որ նա իսկական հայ էլ չէր, այլ հույն կաթոլիկ: Եթե կարողանան, բոլոր հայերին և բոլոր քրիստոնյաներին կկոտորեն:

Այդ պատմությունն ինձ հետաքրքրեց: Ուզեցի իմանալ, թե ինչպես է իր անունը, թերևս լսածս կոտորածների նկարագրության մեջ այդպիսի մի դեպք հիշեմ: -Իմ ազգանունը Շարտյե է,- պատասխանեց: Այդ ազգանունը հիշեցրեց ինձ Հալեպի իմ խանութին կից արդուզարդի վաճառական կես հույն, կես ֆրանսիացի Աշիլ Շարտյեին, որի մասին ես ակնարկել եմ իմ նախորդ էջերում, որի հայրը նույնպես ինժեներ էր Հալեպում: Անունների այս նորությունը, ինչպես և մասնագիտության նույնությունը ավելի քան կասկած զարթեցրին իմ մեջ այդ մարդու մասին: Եթե մի հույն ազգանուն ասեր, գոնե այդ մասին կասկած չէի տանի, թեպետ ով և լինեի նա, ինչ ազգից էլ լինեի, ես նրան վստահություն չունեի: Ես իհարկե ոչինչ չասացի Հալեպի Շարտիեյի մասին, բայց ասացի, որ հավատալս չի գալիս, որ թուրքերը ջարդեր կազմակերպած լինեն քրիստոնյաների դեմ, թե չէ ես ինչ գործ ունեի այս երկրում:

-Ես տեսնում եմ, Դուք միամիտ մարդ եք, դրա համար էլ Ձեր նամակը հանձնել եք թուրք պետության պաշտոնյային, այն էլ սեր-կոմիսերին, որ իր ձեռքով հասցնի

² Հայերի կոտորածը տեղի է ունեցել 1895 թ.:

Ֆրանսիական կոնսուլին; Ես շատ ատում եմ Թուրքիան այն օրից, երբ իմ անմեղ հորս սպանեցին և հիմա պատրաստ եմ ամեն կերպ վրեժխնդիր լինել, դրա համար էլ ես պատրաստ եմ Ձեզ օգնել ինչով կարող եմ:

-Բայց Դուք ինչով կարող եք ինձ օգնել:

-Այ հենց Ֆրանսիական կոնսուլին հաղորդելով, ուզում եք մի նամակ գրեցեք, տվեցեք, ես անձամբ իրեն կհասցնեմ:

-Շատ շնորհակալ եմ Ձեր ծառայության համար,- ասի, բայց էրբ, ինչպե՞ս գրեմ, չէ՞ որ արգելքի տակ եմ:

-Մի՞թե Ձեր սենյակում չէք կարող գրել:

-Կփորձեմ, բայց ինչպե՞ս մատիտ, թուղթ և ծրար առնել տամ. կասկած կհարուցանեմ:

-Ես Ձեզ համար կբերեմ, ասաց ու քիչ հետո դուրս գնաց:

Կես ժամ անց եկավ նորից ու խոսակցության ընթացքում մյուսների համար աննկատելի ինձ տվեց մատիտ, թուղթ ու ծրար:

-Վաղն այս ժամանակ ես կգամ, կտաք նամակը, ասաց ու ցտեսություն ասելով՝ գնաց:

Ես արդեն գիտեի, որ մինչև քննիչի կողմից քննվելը իմ ցերեկվա օթևանը պիտի լիներ այս սենյակը. այդ ամենավստահելի տեղն է կառավարության համար՝ ոստիկանապետի գրասենյակն է, և իրենից ու մի փոլիսից զատ ուրիշ ոչ ոք չի մտնում այդտեղ: Այդ սենյակում ես կատարելապես կղզիացել եմ դրսի աշխարհի նկատմամբ, գիշերներն էլ նույնպիսի կղզիացումի եմ ենթակա, քանի որ իմ խուցի դռանը հատուկ ոստիկան է կանգնած:

Այդ կեղծ մարդու առաջարկն ինձ համար շատ ձեռնտու գտա: Նույն բովանդակությամբ նամակ կգրեմ, ինչ որ մի անգամ գրել եմ ու տվել կոմիսերին, թող կարդան ու տեսնեն, որ նույնն եմ պնդում, իմ անմեղությունն եմ շեշտում և զուր տեղ ձերբակալվելիս ու խնդրում եմ միջամտել թուրք կառավարության առաջ: Մյուս կողմից թերևս նրանց հետաքրքրում է իմ գրության ձևը՝ ստորագրելու համար, թե իրավ բուլղարական անձնագրի տակ իմ իսկական ստորագրությունն է. այդ ևս ի նպաստ ինձ է խոսելու, քանի որ 1896 թվի օգոստոսի 20-ին Պոլսում իմ ձեռքով եմ ստորագրել անձնագրի տակ:

Երեկոյան նախորդ օրվա նման ինձ բերին բանտը այն միջոցին, երբ բանտարկյալներին արդեն փակել էին իրենց սենյակներում: Դրին ինձ նույն խուցը, դուռը կողպեցին ու մի ժանդարմ կանգնեցրին դռան առաջ:

Ես առանց ճնշվելու գրեցի նամակս, փակեցի ծրարի մեջ և ապա քնեցի: Առավոտյան նույն ձևով ինձ տարան փոլիս – դայիրեն, ուր մնացի ամբողջ ցերեկը: Կեսօրվա մոտերքը նույն մարդը եկավ՝ նույն բարեհամբույր ժպիտը երեսին, եվրոպական քաղաքավարությամբ բարևեց, նստեց մոտս, խոսեց երկարորեն այստեղից այնտեղից, ապա հարցրեց, թե նամակը պատրաստ է:

-Այո,- ասի:

-Դեհ, տվեք:

-Բայց ինչպե՞ս տամ, տեսնում եմ:

- Հա, ես դուրս կգամ, Դուք կհետևեք ինձ և դռան մեջ կանգնած կխոսեք, և երբ ես պալտոյիս³ օձիքը բարձրացնեմ, Դուք կտաք, և ես անմիջապես կանցկացնեմ պալտոյիս ներսի գրպանը: Այնուհետև ապահով եղեք:

Այդպես էլ արիսք: Երբ նա կանգնած էր դռան առաջ, և ես՝ դռան շեմքում, նա այն ձևով բարձրացրեց իր պալտոն, որ բակում գտնվող բոլոր մարդիկ էլ աշկարա⁴ պիտի հասկանային, որ նա թաքուն ինձանից բան է ստանում: Այդ նույն միջոցին ես նկատեցի դիմացի մեծ շենքի երկրորդ հարկի լուսամուտներում մարդկային գլուխներ, որոնք մեզ էին դիտում: Փաշայի ընդունարանի սենյակներն էին:

3 Վերարկու:

4 Բացահայտ:

Մարդը գնաց. ես նայեցի լուսամուտից, տեսա, որ նա գնաց դեպի սերայի բա-
կի դարպասը և դարպասից դուրս գնաց: Տպավորությունն այնպես էր, որ նա նա-
մակա տեղ պիտի հասնի: Բայց քանի որ ստույգ կասկածում էի, ուստի լուսամուտի
դիմաց սպասում էի, թե ինչով պիտի վերջանա այս կոմեդիան: Գործ չունեի,
Ժամանակն առանց այն էլ սահում էր ինձ համար բոլորովին անօգուտ:

Տասը ռոպե չանցած տեսնեմ նույն մարդը սերայի դարպասից ներս մտավ և
բակով շիտակ անցավ մեծ շենքի գլխավոր մուտքի ուղղությամբ: Ինձ համար
պարզ էր, որ այդ նամակն էլ գնաց միանալու առաջին նամակին փաշայի գրա-
սենյակում:

Քիչ վերջը ներս մտավ բին-բաշին ու հարցրեց, թե բանտապետն ինձ ստա-
ցական տվմով վերցրած ոսկիների դեմ: Ինձանից բացասական պատասխան ստա-
նալուն պես կանչեց յուզբաշուն ու բարկացած ասաց.

-Գնա և այն եղէբսրգին (անամոթին) ասա, որ անմիջապես ստացական տա,
ապա թե ոչ՝ այսօր ևեթ իրեն վռնդել կտամ իր պաշտոնից: Այդ երեկո, երբ բանտ
մտա, բանտապետը, Մուստաֆա էֆենդին, պոլսեցի մի բավական անպիտան
տիպ, տվեց ինձ ստացական վերցրած 32 տաճկական ոսկու առթիվ:

Երեկոյան ուշ քունս տարավ: Նամակ տանողի անձնավորությունը աչքիցս չէր
հեռանում: Մտածում էի, թե ինչն է ստիպում մարդկանց այդքան ստորանալ, կեղ-
ծել: Արտաքինով նա թուրք չէր, շարժումն ավելի եվրոպացու էր նման. արդյո՞ք
հայ է: Այս միտքը շատ էր ինձ մտատանջում: Խորապես պիտի ցավեի, եթե հայ
լիներ: Հնար չունեի ոչ մի կերպ ստուգել: Եվ այդ խնդիրը բավական ինձ զբաղեց-
րեց: Վերջը իմացա, թե ինչ մարդ է: Անցել էին ամիսներ, ես դատապարտվել էի,
դառել էի Մարաշի բանտի սովորական մի դեմք: Չմոռան մոտերքն էր, մի օր մի քա-
նի պաշտոնյաներ ներս մտան բանտ և դիտում էին կտուրները, ինչ որ վերանորո-
գումներ կատարելու համար: Այդ մարդկանց մեջ տեսա և այդ քաղաքակրթված
դեմքը, որ այդ քննության գործում բավական գործուն դեր էր կատարում՝ մատով
ցույց էր տալիս այս կտուրը, այն կտրված կղմինդրը: Մոտս կանգնած մարաշցի
մի բանտարկյալ թուրքի հարցրի, թե ճանաչում է այդ մարդուն:

-Ինչպե՞ս չէ, մեր քաղաքի ճարտարապետն է, պատասխանեց նա:

-Անունն ի՞նչ է:

-Ալի:

-Թուրք է ուրեմն, իսկի թուրքի նման չի:

-Ճիշտ ես ասում, թուրք չի, դարձած⁵ հրեա է:

Հանելուկը պարզվեց: Ինչպես երևում է, մի ժամանակ Հալեպում պաշտոնա-
վարել է հենց այն ճարտարապետ Շարտիեյի ձեռքի տակ և այսօր, երբ թուրք
կառավարությունն առաջարկել է իր գիտցած ֆրանսերենն օգտագործել ինձնից
խոսքեր ու գաղափարներ դուրս կորզելու համար, այդքան քաջություն չի ունեցել
այդպիսի կեղտոտ դեր խաղալուց հրաժարվելու և ընդհակառակը՝ իր ծանոթի
անունն էլ առել է իր վրա, որպեսզի պատմությունը, որ հերյուրել է, ճշմարտապա-
տում դառնա: Խեղճը չգիտե, որ այդ անունը ինձ շատ լավ հայտնի է: Բանտի
բակում, երբ իմացա նրա իսկական անունը, զզվանքս եկավ և եթե այդ չափ
չզզվեի, թերևս, մոտենայի և ֆրանսերեն երկու բառով որակեի իր արարմունքը:
Աչքերը հանդիպեցին իմինիս հետ, իմ մեջ նա կարդաց այդ զզվանքը, չկարմրեց և
ուզեց գալ դեպի իմ կողմը՝ ես շուռ եկա և անցա: Նա զգաց իմ գայրույթի չափը ու
կանգնեց: Իմ վրեժը առնված էր նրանից:

Այդ դրությունը շարունակվեց մինչև հուլիսի 3-ը, այսինքն ամբողջ [ամիս] և
ես կտրված էի ամեն ինչից: Վերջին օրերը ես նստում էի փոլիս-դայիրեում, և հի-
մա այլևս ինձ ձանձրացնող չէր լինում: Ընդհանուր լարված գործունեությունը թե՛ն
ոստիկանության և թե՛ զինվորական առաքումները այս ու այն ուղղությամբ թուլա-
ցան: Իմ անձնավորությունն այլևս իր խորհրդավորությունը կորցրել էր: Ինչ էին

5 Կրոնափոխ, որոնց Օսմանյան կայսրությունում անվանում էին դյոնմե:

սպասում և ինչ դուրս եկավ. իսկապես մի ֆոնոգրաֆչի: Դեպի Զեյթուն, Ֆոնուզ, Կապան, Հաջրն տանող ճանապարհները բռնված էին զինվորներով. ինչ որ մտալուտ շարժումներ էին ենթարդրվում: Տիգրանը կարող էր շատ բան չիմանալ, որ հայտներ. երևի ուրիշ մարդիկ էլ կան, որոնք ծպտված այս կամ այն դիմակով երկիր են մտել կամ գուցե գաղտնի էին շրջում: Այս կասկածներով հայկական բոլոր վայրերը հսկողության տակ են առնված, երթևեկը դադարած, կյանքը կանգ առած: Այս բոլորն ինձ հաղորդում են բանտի պաշտոնյաները, երբ հայտնի դարձավ, որ ես կարող եմ զոհ գնացած լինել մի թյուրիմացության կամ Տիգրանի կողմից հերյուրանքի նյութ դարձած, որպեսզի իր կարծիքով շատ բաներ պատմելով գրավե փաշայի համակրությունը և այդ ճանապարհով ազատվի:

Վերջին օրերը, երբ փոլիս-դայիբեից ինձ բանտ էին բերում, այլևս պաշտոնյաները չէին փակում իմ խցում, գալիս նստում էին շուրջս ու տնավարի գրուցում իրար հետ, ինձ հետ, պատմում իմ անձի հետ կապված առասպելական դեպքեր և դրանց հաջորդող զինվորական խստություններ հայերի նկատմամբ և հիմա, երբ պարզվում է, թե ինչպես լեռը մուկ ծնեց, մտքերը լաղաղվում են, ճանապարհների խստությունները վերացվում են ու ձերբակալությունները դադարում:

Այսպիսի գրույցները ինձ պարզում են դրությունը, և ես գտնում եմ, որ իմ բռնած դիրքը՝ որքան կարելի է պնդել ու բողոքել ինձ ձերբակալելու դեմ, որ ես թյուրիմացության զոհ եմ, որ ես հայերի հետ ոչ մի առնչություն չունեմ: Այս գիծը տանելով, ճիշտ է, գուցե ես տուժեմ, բայց մտքերը կխաղաղվեն, երկրում անդորրություն կտիրի, ամեն մի հայ կասկածի առարկա չի դառնա և իմ ներկայությամբ եթե այժմ որևէ կերպ հայ ժողովրդին օգտակար չեմ կարող լինել, գեթ իմ վնասը չհասնի նրան: Սա դառնում է իմ իդեա ֆիքսը: Գիտեմ, որ ռուսահպատակ լինելս հայտնելով հեշտությամբ կազատվեմ, բայց հենց այդ կետը պիտի հաստատի այն բոլորը, ինչ որ թուրք կառավարությանն ասված է: Իմ մասին եղած հայտնությունները հերքվելուն պես, հերքվում են և իմ գալուս հետ կապված հեղափոխական ապագա քայլերը:

Խնդրի այդ կերպ դասավորությունը իմ բարոյական ըմբռնումներին զոհացում է տալիս: Ուրիշ ճամբա չկա: Արդեն հասկացել եմ, որ Տիգրանը նույնպես բռնված է: Բանտապետը մի օր, ինձ լավություն արած լինելու համար, թերևս այն հույսով, որ ես կազատվեմ այդ օրերում և իրեն որևէ նվեր կտամ, հայտնեց, որ ինձ այդ գործի մեջ լաանողը մի կարճահասակ լակոտ է: Իմ հարցին, թե ո՞վ է դա, որտեղ է այժմ, նա պատասխանեց՝ Ալեքսանդրետից է բերված և հիմա քննության տակ է ինչպես և ես, և առանձին է պահվում:

Իմ հետաքրքրությունը բավարարելու համար նա ավելացրեց, որ այդ գործով բռնվածների թիվը ընդամենը 8 հոգի էին: Այս թիվն ինձ բավական մտահոգեց՝ արդո՞ք Խատիկովն էլ կա: Պարզվեց, որ օտարական միայն ես եմ: Ուրեմն նա չկա: Այդ կետը իմ գործը բավական դյուրացրեց: Նա կարող էր այնպիսի անհաշիվ պատասխաններ տալ, որ իմ տված պատասխաններին հակասեր: Ես տված հարցին պատասխանել եմ շարունակ, որ Խատիկով անունով մարդ չեմ տեսել, դժվար է ասել, թե Խատիկովը ձերբակալված լիներ չէ՞ր ասի, որ ինձ տեսել է: Քննության ընթացքում այսպիսի հակասությունը կարող է շատ կարևոր մի կետ լուսաբանել:

[1899 թ.] Հուլիսի 3-ին ինձ կանչեցին մուստանտիկի (քննիչ) մոտ: Այնտեղ նստած էին ուրիշ երկու մարդիկ: Տրված հարցերին պատասխանեցի նույնությամբ, ինչ որ պատասխանել եմ: Քննիչը գրեց բոլորը և առաջարկեց ինձ ստորագրել: Ես մերժեցի, առարկելով, որ ես թուրքերեն գրել, կարդալ չգիտեմ, չգիտեմ [թե] ինչ է գրված այդ թղթում՝ մինչ իրենք պարտական են հրավիրել կոնսուլին, որ ներկա լինի քննության գործին:

–Մենք կոնսուլ չենք կանչի,– չոր կերպով պատասխանեց քննիչը:

–Ես էլ չեմ ստորագրի,– ասացի:

–Մեզ համար միևնույնն է: Այս երեկո երկու մարդ կվկայեն, որ Դուք քննության ժամանակ ասել եք և ես գրել եմ:

-Այդ ձեր գործն է,- ասի:

Ինձ ետ բերին բանտը ու ազատ թողեցին բանտարկյալների մեջ: Թուղթ ստացվեց, որ իմ գործը անցնում է դատարանին: Նույն օրը դրսից ներս բերին նույն գործով մնացյալ բանտարկյալներին: Նստած բանտապետի մոտ նայում եմ ներս մտնողներին: Միայն Տիգրանն է ծանոթ դեմք, մյուսներին կյանքունս տեսած չեմ: Այդ կետը ինձ գերազանցապես հանգստացրեց: Ես մոռացա իմ կրած բոլոր նեղությունները. չկա մեկը, որ գեթ իր սրտում ասի, թե իմ պատճառով, ինձ հետ կապ ունենալով պատժվում է: Այդ գիշեր հանգիստ քնեցի:

Առավոտյան բանտապետն ինձ կանչեց ու ցույց տալով Տիգրանին.

-Այ, քեզ այստեղ հասցնողը սա է,- ասաց:

-Հապա մի գնամ հարցնեմ, թե ինձ ճանաչում է, տեսնեմ ինչ կասի, ասացի բանտապետին ու դիմեցի ուղղակի Տիգրանին:

Մինչև օրս բառացի հիշում եմ այն խոսքերը, որ ասացի նրան.

-Փլավը եփել եք և պիտի բոլորը ուտեք:

-Քավ լիցի, ես Ձեր մասին ոչինչ չեմ խոսել: Կառավարությունն էր ինձ հարցնում Ձեր մասին: Ես ասել եմ, որ այդպիսի մարդ չեմ ճանաչում: Ուրացումը շատ ակնհայտ էր:

-Բայց մի՞թե հեղափոխականը մինչև այդ աստիճան կիջնի, կստորանա:

-Ես կրկնում եմ, որ այս գործում ոչ մի հանցանք չունեմ:

-Միայն Դուք գիտեք ինձ, գիտեք և մեր գործունեության ապագա ծրագիրը: Բանտարկվածների մեջ, բացի ձեզնից, ինձ ոչ ոք չի ճանաչում: Ո՞վ կարող էր լինել մատնիչը: Ո՞վ կարող էր ասել, որ ես ունեմ մետաքսի կտորի վրա կուսակցական գործիչի վկայական, ո՞վ կասեր, որ ռուսահայերը վտանգի թուղթին հայտնում են իրենց ռուսահպատակ լինելը, ազատվում են և նրանց տեղ մենք ենք պատժվում: Այս բոլորը միայն Դուք կարող էիք ասել և ուրիշ ոչ ոք: Բայց գիտցած եղեք, որ այս բանտում կփտեմ և չեմ ասի, թե ռուսահպատակ եմ, որպեսզի ձեզպեսները իրենց աչքերով տեսնեն, թե ինչպես կարելի է գաղափարի համար տառապել բանտում փոտելով: Անշուշտ հիշում եք Ալեքսանդրետում ձեզ ասածս վերջին խոսքը, որ ձեզ չամաչացնեք: Հենց իմ այդ խոսքը բավական էր, որ այս թուղթին ինձանից ամաչելու ձեր զգացողությունն ունենայիք:

Այս խոսքիս վրա Տիգրանը շատ հուզվեց, նորից պնդեց, որ ինքը հանցանք չունի, որ ինքն իմ մասին ոչինչ չի ասել: Բայց ես ընդհատեցի նրա խոսքը, ասելով, որ այժմ կեղծում է և հենց դրա համար էլ բանտում իմ տեսակցությունն իր հետ առաջին և վերջին անգամն է լինելու սա, որ այսուհետև նա մեռած է ինձ համար ու որևէ առթիվ ինձ չդիմե, եթե նույն բանտում տասնյակ տարիներ իսկ կողք-կողքի ապրենք: Ասացի և հեռացա, և ճիշտ որ հինգ տարուց ավելի մնացի նույն բանտում և նրա հետ մի բառ չփոխանակեցի այլևս:

Ինձանով միասին ինը մարդ կալրլ այս գործում: Մինչև դատավարությունը ես արդեն գիտեի ամբողջ պատմությունը: Սա մի տխուր, հայ հեղափոխական գործը արատավորող պատմություն է: Առիթը մի նամակ է, և այդ նամակը Ալեքսանդրետից մինչև Ջեյթուն հասնելը անցել է 6 մարդու ձեռքով, այդ վեց մարդն էլ բռնված են: Դրանք շղթայի օղակների պես մեկը մյուսին է հանձնել նամակը, և գործը բացվելուն պես մեկը մյուսին մատնել: Իսկ շղթայի վերջին երկու կարևոր օղակները, որոնք չեն ձեռքակալված, հայտնի դեմքեր են, մեկը եկեղեցական բարձր պաշտոնյա, մյուսը Ջեյթունի չորս իշխանական ընտանիքներից մեկի Ենի - Դունյա ընտանիքի ներկայացուցիչը՝ Նազարեթ Չավուշը, որ 1895 թվի ապստամբության⁶ գործում կարևոր դեր է խաղացել: Այդ երկու անձնավորությունները, եթե մի քիչ խելք ու խիղձ էին ունեցել, այս ամբողջ տխուր պատմությունը տեղի չէր ունենա և թերևս ոչ Տիգրանը, և ոչ էլ Սարգիս Առաքելյանը մատնիչներ չէին դառնա: Այս

6 Տեղի է ունեցել 1895 թ. հոկտեմբեր -1896 թ. հունվարին: Կազմակերպիչները Հնչակյան կուսակցությունն ու նրան հարող մի խումբ տեղացի գործիչներն էին: Ապստամբությունը գլխավորել է Նազարեթ Չավուշը:

երկուսին առանձնացրի, որովհետև նրանք հեղափոխական գործիչներ են եղել և էին Վերակազմյալ Հնչակյան⁷ կուսակցության անդամներ:

[1899 թ.] Օգոստոսի 17-ին մեզ թղթեր բերին, որով հաղորդվում էր, որ մեր դատավարությունը սկսվելու է սեպտեմբերի 1-ին: Օգոստոսի 21-ին մեզ կանչեցին և ստուգեցին մեր անձնավորությունները: Դատը տևեց 3 ամբողջ օր՝ սեպտեմբերի 1-ին, 15-ին և 22-ին: Դատավարության հենց առաջին օրը կարդացվեց այն նամակը, որ պատճառ է եղել այս աղմկալից գործի: Այդ նամակը լրացնում է այս տխուր պատմությունը: Մինչև այստեղ մատնիչները անհատներ էին, մինչ այս նամակը թելադրում է Ջեյթունցիներին կառավարության հանձնել դաշնակցական գործիչներին: Եվ այդպիսի մի պաշտոնական [գրություն] գրված է Հնչակյան կուսակցության կենտրոնից՝ Լոնդոնից, հնչակյան ձվածն կարմիր գույնի կնիքով՝ Լևոն Բագրատ ստորագրությամբ: Վերջը երբ, ազատվելուց հետո Եգիպտոսում հանդիպեցի Տամատյանին⁸, նա հայտնեց, որ այդ ստորագրությունը Հնչակյան կենտրոնի պայմանական ստորագրությունն է եղած այդ շրջանում:

Երբ Տիգրանը համոզվում է, որ ինքը դուրս է ընկած մեր գործունեության շրջանակից և մեզանից որևէ կերպ նյութապես օգտվել չի կարող և երբ տեսնում է, որ իր առաջարկը, Երկրից հեռանալ, մեր կողմից չի ընդունվում, պարտք է համարում զեկուցագիր, ուղարկել Լոնդոն և այնտեղից հրահանգ խնդրում: Լոնդոնի կենտրոնը մի պաշտոնական նամակ է գրում Նազարեթ Չավուշի հասցեին, որի բովանդակությունը մոտավորապես հետևյալն է.

–Մեր ստացած ստույգ տեղեկություններից երևում է, որ 5-6 հոգի դաշնակցական գործիչներ են մտել Կիլիկիա: Եթե նրանք հայտնվեն ձեր քաղաքում, նրանց ոչ մի ընդունելություն ցույց չտաք, աշխատեցեք համոզել, որ հեռանան ձեր շրջանակներից, իսկ եթե համառեն մնալ ու շարունակեն իրենց գործունեությունը, հանձնեցեք կառավարության:

Այս նույն բովանդակությամբ նամակ էլ նույն կազմակերպության Եգիպտոսի ճյուղը խաբեությամբ կարողանում է կորզել Ջեյթունցի Բարդուղիմեոս վարդապետից, որ այդ միջոցներին Եգիպտոսում էր գտնվում, և որը հայտնի է իր հանդուգն գործերով Ջեյթունի 1895 թվականի ապստամբության միջոցին: Այս նամակն էլ ուղղված է եղել Ջեյթունի Կարապետ եպիսկոպոսին:

Այս երկու նամակները միասին ծրարված ուղարկվում են Տիգրանին, որ դյուրությամբ կարող է կապ պահել արտասահմանի հետ շնորհիվ նավահանգստում գտնվող եվրոպական այս ու այն պետությունների փոստային հաղորդակցության: Տիգրանը կապեր ունի Մարաշի հետ: Նրա գործակիցն է Առաքելյան Սարգիսը: Տիգրանը նամակը հանձնում է Ալեքսանդրետում մանրավաճառի խանութ ունեցող մարաշցի Ալեքսանյան Նազորին, խնդրելով նամակը հասցնել Մարաշ՝ Առաքելյանին: Նազորը նամակը հանձնում է իր հորեղբորորդի Ալեքսանյան Մկրտչին, որ ջորապանությամբ է պարապում ու հաճախ գնում Մարաշ ու վերադառնում: Սա առանց իմանալու նամակի բովանդակությունը, իր սովորության համաձայն տանում է ու նամակը հանձնում Սարգսին: Սարգսին էլ գտնում է իր կողմից ոչխարի հոտերի տեր Կարա-Գյավուրյան Արթինին, որ Ջեյթունի շրջանի հետ կապված է առևտրական գործերով (իր հոտերը Ջեյթունի արոտներումն են խնամվում) և անձնական բարեկամ է Նազարեթ Չավուշին:

Արթին աղան հանձն է առնում նամակը տեղ հասցնել: Նա գնում է իր ոչխարների մեծ հոտի հետ: Կան մի քանի քուրդ հովիվներ հետը: Այլըր-Դաղը անցնելուց հետո, երբ մոտենում են Ջիան գետին ու պիտի անցնեն Մարիասա կամուրջը, որն

7 Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցությունը ստեղծվել է 1896 թ.: 1921 թ. միավորվել է Ռամկավար ազատական կուսակցությանը:

8 Միհրան Տամատյան (1863-1945), հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ: Մասնակցել է Մահմա-նադրական ռամկավար կուսակցության ստեղծմանը: 1920 թ. օգոստոսի 4-ին Ադանայում Ազգային վերագույն խորհուրդը Մ. Տամատյանի նախագահությամբ Կիլիկիան հռչակել է անկախ հանրապետություն՝ Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո:

այժմ կոչվում է Համիդիե քեոփրուսի⁹, ուր միշտ էլ ժանդարմներ են հսկում անցուդարձի վրա և կասկածելի մարդկանց խուզարկում, Արթինը զգուշության համար նամակը հանձնում է իր հովիվներից մեկին՝ քուրդ Օկյաշին, որը բոլորովին կասկածելի մարդ չէ, քանի որ հայ չէ, և նրան պատվիրում է առաջ անցնել և նամակը հասցնել Նազարեթ Չավուշին: Ինքը մի գիշեր մնում է ոչխարների հոտի մոտ և միայն մյուս օրն է մտնում Ջեյթուն:

Նազարեթ Չավուշը ստանալով ծրարը, բաց է անում ու մեջը երկու նամակ գտնում, մեկն իր հասցեին, մյուսը Կարապետ եպիսկոպոսի, որն ապրում է Աստվածածին վանքում, քաղաքից դուրս: Երբ բովանդակությանը ծանոթանում է, շտապում է դեպի վանք և անձամբ հանձնում եպիսկոպոսին: Այդ եպիսկոպոսը մի ծերացած, տգետ ու ցնդած վանական էր, որ մեռավ 1904 թվի գարնանը Ջեյթունում: Կասկածելով, թե մի գուցե դա որոգայթ է Նազարեթ Չավուշի կողմից իր դեմ, և թերևս նամակն իրեն հանձնելուց հետո կառավարության ինաց տա ու իրեն բռնել տա, առանց երկար ու բարակ մտածելու շտապում է դեպի զորանոց, որ երկու կիլոմետր հեռու է Ջեյթունից, ներկայանում է կոմանդանին ու տալիս նամակը նրան, հայտնելով, որ նամակն իրեն հանձնել է Նազարեթ Չավուշը և թե այդ բովանդակությամբ մի նամակ էլ հենց Չավուշի մոտ է գտնվում: Նազարեթ Չավուշը այդ միջոցին կռված է լինում եպիսկոպոսի հետ ու արդեն հարց է բարձրացրած եղել կաթոլիկություն ընդունելու: Հայ եպիսկոպոսն էլ այդ բանից դրոճված, մասամբ էլ վախեցած, որ իրեն կարող է մատնել, շտապում է նախ ինքը մատնել: Իշխան ու եկեղեցական՝ բավական իրար սագում են:

Հենց որ կոմանդանը Նազարեթ Չավուշին կանչում է, սա խորամանկ ու հեռատես մարդ լինելով, նախատեսած է լինում, թե հանկարծ եպիսկոպոսը նամակը չհանձնի կոմանդանին ու իրեն բերան տա, իր ստացածը չի պատռում, գնում է կոմանդանի մոտ ու առանց նրանից պահանջ լինելու, ներկայացնում է նամակը, հայտնելով, որ նման մի նամակ էլ հանձնել է Կարապետ եպիսկոպոսին ու ավելացնելով, որ նամակ բերողը քուրդ Օկյաշն է, Արթին աղայի հովիվը:

Այս տրագի-գավեշտը տեղի է ունենում 1899 թ. մայիսի վերջերքին: Գործի ծայրը քակվում է վերջից: Դժվար չէ մինչև վերջ հասնել: Եթե եպիսկոպոս ու իշխան առանց ճնշումի, ինքնաբերաբար կդիմեն մատնության, ինչու նույնը չեն անի սովորական մահկանացուները՝ թրքական բռնության, ճնշումի տակ կամ ավելի շուտ թուրք ոստիկանապետի քաղաքավարի ու շողշող խոսքերից, թուրք փաշայի կողմից ուղարկված համադամ կերակուրի և նվեր մի քանի մեջդիդեյից քաջալերված:

–Կուզում, օղլում,– այսպես է սկսում քաղցրախոս բինբաշին կամ կոմիտերը, դու երիտասարդ ես, չգիտես օգուտդ, դու անմեղ ես: Քեզ բերել ենք միայն հարցուփորձի համար: Եթե միշտ ասես. «Չգիտեմ, տեղեկություն չունեն»՝ դու կդատապարտվես, եթե ուզում ես ազատվել ու տուն երթալ, ասա բոլորը ինչ գիտես:

Եթե դիմացինը տատանվող է, գայթակվող է, պատվիրում են լավ սենյակում պահել քննության օրերում, հյուրասիրել, անկողին տալ և այս ճանապարհով նրա թույլ կողմը բռնել:

Բանտարկյալները ինձ հայտնեցին, որ քննության ամբողջ ընթացքում Տիգրանի համար շարունակ փաշայի տնից փլավ ու տապակած միս էին ուղարկում և հետը շատ քաղաքավարի վարվում:

Քուրդ Օկյաշին ձերբակալում են: Նա հայտնում է, որ նամակը իր աղան Արթինն է իրեն հանձնել: Բռնվում է Արթինը: Նա էլ հայտնում է, թե նամակն իրեն հանձնողը Առաքելյան Սարգիսն է: Սա [էլ] յե՛ ձերբակալվում, առանց դժվարության հայտնում է, որ նամակ բերողը ջորեպան Մկրտիչն է, իսկ Ալեքսանդրեանից ուղարկողը՝ Տիգրանը: Հեռագրով ձերբակալվում է Մկրտիչը, որն իր ջորիների յետևից հասնելու վրա է Ալեքսանդրեան: Ձերբակալվում է նաև Տիգրանը: Խեղճ

9 Համիդի կամուրջ:

Մկրտիչը, որ նամակի բովանդակության մասին գաղափար անգամ չունի, միամտաբար հայտնում է, որ Սարգսին հանձնած նամակը ստացել է Ալեքսանդրետում իր հորեղբորորդի Նազարից: Ձերբակալվում է Նազարը, [որը] մինչև վերջն էլ պնդում է, որ ինքը ոչ Տիգրանից նամակ է ստացել և ոչ էլ հանձնել Մկրտչին: Բայց ինչ օգուտ, երբ երկուստեք նրան են մատնանշում: Վեց հոգուց միայն Նազարն է, որ ուրիշին բերան չի տվել: Այս վեց հոգին ժողովում են Մարաշ, իբրև սանջակի կեդրոնական քաղաք, որի շրջանակի մեջ է ընկնում Ջեյթունի գայմագամությունը:

Քննության ընթացքում Սարգիսը, բացի այն որ հայտնել էր, թե ով է նամակն ուղարկողը և ով բերողը, միաժամանակ, երևի կառավարությանը հավատարմություն ցույց տալու համար, հայտնում է այդ գործի հետ առնչություն չունեցող մի դեպք, որպես թե մի տարի առաջ ևս Չոք-Մարզվանից հեղափոխական բովանդակությամբ և Ղևոնդ ստորագրությամբ մի նամակ է ստացել, որի մեջ իրեն առաջարկվում է կրկին հեղափոխական գործի մեջ մտնել: Նա հայտնում է, որ այդ նամակ բերողը ջորեպան Դավիթն է, իսկ նամակ գրողին անձամբ չի ճանաչում: Կառավարությունը ձերբակալում է Դավիթին և հեռագրում Չոք-Մարզվան, թե ով՞ կա այնտեղ կասկածելի մարդ: Այնտեղի կառավարությունն էլ ձերբակալում է Թղյան Պողոս անունով մի շիտակ ու ազնիվ երիտասարդի, որ դեռ 10 ամիս առաջ բանտումն է եղել, Ադանայում, այնտեղ 1897 թվից սկսված մի քաղաքական գործի առթիվ, մի գործի, որի համար 28 մարդ էր ձերբակալված, որոնց թվում ավստրիահպատակ ու մի հունահպատակ անձինք՝ ավստրիական «Լյուդ» շոգենավային ընկերության Մերսիսի ճյուղի գործակալներ, որոնք իբրև թե օգնել են հայերին գաղտնի գրություններ ստանալու և ուղարկելու գործում:

Օտարահպատակներին իրենց կառավարությունները թույլ չտվեցին բանտարկել, և երբ թուրք կառավարությունն ուզեց բռնի վերցնել, հարաբերությունը այնքան լարվեց, որ քիչ մնաց ավստրիական ռազմանավերի կողմից Մերսիսը ռմբակոծվեր: Իբրև գիջում ավստրիական պետության, դատավարությունը փոխադրվեցավ Ադրիանուպոլիս և թույլ տրվեցավ, որ դատավարությանը ներկա լինեն նաև երկու պետությունների դիպլոմատիական ներկայացուցիչները:

Վերջը, երբ թուրք պետությունը համոզվեց, որ այդ դատավարության մեջ հայտնի պիտի դառնան փաստեր իր իսկ անարդար ու ոչ անաչառ քննությունների արդյունքները, լավ համարեց այդ գործը կարճել և սուլթան Համիդի կողմից ներման իրադե¹⁰ հանվեց ամբողջ գործի համար ու այդպիսով շնորհիվ եվրոպացի երկու մարդկանց մնացյալ 28 բանտարկյալները, որոնց թվում և Պողոս Թղյանը, ազատվում են:

Պողոսը Չոք Մարզվանում է, իր օջախում նստած, իր նարնջի և լիմոնի գեղեցիկ պարտեզում, Հայոց ծոցի վճիտ ջրերի զովի ու հովի մեջ, անտեղյակ այս ամբողջ անցուդարձին: Կա չկա Պողոսը կլինի այդ նամակ գրողը Սարգսին, թեև նա 10 ամիս է, որ ազատվել է բանտից, մինչ Սարգսի ասելով նամակն ստացել է մի տարի առաջ: Այդպես է մտածում տեղական կառավարությունը և Պողոսին ձերբակալելով ուղարկում Մարաշ:

Դատարանը Թուրքիայում ըստ երևույթին նույնն է ինչ որ մյուս երկրներում, այն բացառությամբ, որ նախագահը կրոնավորի հագուստով է, գլխին մի մեծ սպիտակ չալմա: Ներկա էին ժողովրդի կողմից չորս ներկայացուցիչներ, որոնցից մեկը հայ: Օրենքները վերցրած են ֆրանսիականից, բայց գործադրությունը խիստ կամայականության է ենթակա: Նախագահը ամեն ինչ է: Նա է կտրող, թափողը: Դատի ընթացքում բոլոր մեղադրյալները կրկնում են այն, ինչ ասել են հարցաքննության ընթացքում: Միայն Տիգրանն է, որ հիմնովին փոխում է իր քննության ժամանակ արած հայտնությունները իմ մասին և Խատիկովի մասին: Նա հայտնում է, որ ինքը ոչինչ չգիտե ոչ իմ և ոչ Խատիկովի մասին, որ իրեն քննության

¹⁰ Հրաման:

Ժամանակ համոզում էին այդպես ասել, ինքը հրաժարվել է: Նախագահն առաջարկում է կարդալ Տիգրանի ցուցումները: Կարդացվում են այդ ցուցումները: Դա մի ընդարձակ զեկուցում է, որով պարզվում է, թե նամակներն ում կողմից են գրված, ում են ուղարկված, ում ձեռքով: Միևնույն ժամանակ նա ոգևորված իր հայտնություններով հարկ է համարում ավելացնել, որ նամակի մեջ ակնարկված անձնավորությունները ռուսահայեր են, որոնք եկել են հատկապես ուսումնասիրելու Կիլիկիայի դիրքերը, հայ ժողովրդի ռազմական կարողությունը, որպեսզի տեղեկագիր ներկայացնեն Կովկասում գոյություն ունեցող յեղափոխական մարմինն, որի որոշման համաձայն հարկ եղած զենք, մթերք ու պաշար պիտի մտնի Կիլիկիա՝ հայ ժողովուրդը ապստամբեցնելու համար թուրք կառավարության դեմ: Նա չի մոռանում հայտնել նաև, որ հիշյալ ռուսահայերը ապրում են Թուրքիայում իբրև ոչ հայեր: Եվ որպես ապացույց նա մատնանշում է ինձ, որ շրջում եմ բուլղարական անձնագրով և Արտեն Խատիկովին, որ իմանալով Տիգրանի ձերբակալումը և Մարաշ տարվելը, անմիջապես նավ է նստում ու հեռանում Թուրքիայի սահմաններից: Նրա խուսափումը ավելի քան խորհրդավորություն է մտցնում գործի մեջ: Ես ձերբակալվում եմ վերջինը և ինձնով ձերբակալության շարքը վերջանում է:

Նախագահը Տիգրանին հարցնում է, թե այս բոլոր դու չես՝ ասել:

-Ոչ, պատասխանում է նա:

-Բայց տակը քո ստորագրությունն է, թե՛ հայերեն և թե՛ թուրքերեն:

-Այդ կեղծ ստորագրություն է: Ես թուրքերեն գրել իսկ չգիտեմ, ասում է Տիգրանը, որ բանտում հաճախ թուրքերի համար նամակներ էր գրում: Բանտարկյալներից մեկը այդ բանը հայտնեց: Իսկույն կարգադրվեց բանտից մի քանի բանտարկյալներ բերեն, որոնք վկայեցին, որ իրենց համար Տիգրանը թուրքերեն նամակներ է գրել: Այս աղաղակող սուտը ծածկեց բոլոր նրա ասածները որպես իրողություն և նախագահը նորից հարցրեց, թե Տիգրանը ընդունում է, որ ինքն է հայտնել այդ բոլորը:

-Ոչ, կտրուկ պատասխանեց Տիգրանը:

Նախագահը կարգադրեց ինձ դուրս բերել դահլիճից:

-Դու երևի անաչում կամ վախենում ես Դիմիտրիից,- ասում է նախագահը,- խոստովանիր, որ դու ես ասել այս բոլորը:

-Ոչ, կրկնում է Տիգրանը:

Նորից է հարցնում նախագահը.

-Դիմիտրին չկա, նա ներկա չէ, մի վախիր, ասա ինչ գիտես:

-Ես ոչինչ չգիտեմ նրա մասին, պնդում է Տիգրանը:

Ինձ ներս բերին:

-Բայց ես իմ ականջով եմ լսել այս բոլորը, ինչ որ գրված է, որովհետև ներկա եմ եղել հարցաքննության միջոցին, զայրացած ասում է նախագահը:

Տիգրանն ուրացավ և Խատիկովի մասին ասածները և Կիլիկիայում մեր ապագա գործունեության մասին իր ասածները: Վերջին խնդրի մասին հարցնելիս մի անգամ էլ ինձ դուրս բերին դահլիճից: Բայց ոչինչ չօգնեց: Տիգրանը նոր էր գլխի ընկել, որ քանի շատ բան գիտենա մի մարդ հեղափոխականների ու նրանց գործունեության մասին, այնքան ավելի նա կասկածելի է, ուրեմն և հանցավոր:

Խնդիրը եկավ ինձ: Նախագահը կարդաց.

-Դիմիտրի Մարինով՝ Պոպով՝ բոլգարացի, նամը դիգերի (այլ անունով) Մարտիրոս Մարգարյան, երևանցի: Այս դու՞ ես, հարցրեց ինձ նախագահը:

-Ես Դիմիտրին եմ և ուրիշ անուն չունեմ:

-Մեզ այդպես է հայտնված: Հիմա դու ասա ինչ որ գիտես, ասաց նախագահը:

-Նախ քան որևէ բան ասելը, խնդրեմ կանչել ֆրանսիական կոնսուլին, որպեսզի ներկա լինի այս դատին:

-Մենք պարտական չենք կոնսուլ հրավիրել: Բոլգարիան մեր մի վիլայեթն է և

Ֆերդինանդ¹¹ էֆենդին մեր մի վալին է:

Այս խոսքը ծանր եկավ ինձ ու ես աղաղակեցի.

-Ստաֆուրուլլահ, կարուլ եթաման (Մեղա Ատաված, չեմ ընդունում): Քսան տարի է ինչ] իմ հայրենիքն ազատվել է օսմանյան լծից: Այս խոսքերի վրա նախագահը բարկությունից կարմրեց: Ետևումս լսեցի մոլտուք: Ինչպես երևում է դահլիճում բավական հայեր կային, որոնց սրտով գոհունակության մի դող անցավ:

-Բայց և այնպես մենք կոնսուլ չենք կանչելու:

-Դուք ինձ դատում եք իբրև ռուսահայի, ինչու՞ չեք հարգում օրենքը, բացականչեցի ես:

-Եթե դու ռուսահայ ես, խոստովանիր, մենք անմիջապես կոնսուլին իմաց կտանք:

-Ես բոլգար եմ, ինչպես՞ հայտնեմ, թե ռուսահպատակ եմ:

-Ուրեմն այլևս ինչ խնդիր կարող է լինել կոնսուլին իմաց տալու:

-Բայց չէ՞ որ Դուք ինձ դատում եք որպես ռուսահայի:

-Այո, բայց դու բոլգարական անձնագիր ունես:

-Ես բոլգար եմ, անձնագիրս էլ բոլգարական: Ուրիշ ինչ կերպ կարող է լինել:

Այս վեճը շարունակվում է բավական երկար ժամանակ: Վերջը նախագահը հայտնում է, թե այդ հարցը թողնենք և թե ես ինչ ունեմ ինձ պաշտպանելու համար: Ես հայտնում եմ, որ իմ դեմ ոչինչ չի ասված, ինձ ոչ ոք չի մեղադրում, իմ մոտ ոչինչ չի գտնված, ես ինչ ունեմ պաշտպանվելու: Ես ասել եմ ամեն ինչ, ինչ ինձ է վերաբերում: Ավելորդ ոչինչ չունեմ ասելու:

Կարդում եմ իմ ցուցումները: Պետք է ասել, որ ասածներիս վրա ոչինչ չեք ավելացված:

-Այս՞ է քո ամբողջ ասածը:

-Այո:

-Ինչու՞ չես ստորագրել:

-Որովհետև չեմ հավատում, թե իմ ասածներից դուրս ավելորդ բաներ էլ չգրեն:

-Հիմա տեսար, որ ոչինչ չեն ավելացրել:

-Բայց Դուք եղեք իմ տեղ, Բեյիզ էֆենդի, Ձեզ բռնեն և ասեն, դու այն չես, ինչ որ ես և ամիսներով քաշ տան բանտերում, Դուք կհավատաք Ձեզ նեղություն տվողների գրածին: Այս խոսքի վրա բոլորը ծիծաղեցին:

Տեսնում եք, որ մենք չենք Ձեզ նեղություն տվողը, այլ Ձեր մոտ կանգնողները (ակնարկեց բանտարկյալներին):

-Բայց նրանք իմ մասին ոչինչ չեն ասել:

-Ասել են և հիմա ուրանում են: Այդ միջոցին իմ պաշտպանը, որ կառավարությունից նշանակված մի հայ փաստաբան էր, ուզեց ինձ օգնած լինի, մի խոսք ասաց:

-Մյուքելլեմեյէ կալքշամ¹², խիստ սաստով ընդհատեց նրան րեյիզը: Եվ այդ խեղճ հայ փաստաբանը, որն առաջին անգամ էր բերանը բաց անում ի նպաստ ինձ խոսելու, ընդմիջտ փակեց իր բերանը ամբողջ դատավարության ընթացքում:

Ընդհանուր տրամադրությունն այնպես էր, կառավարությունն այլևս չէր հավատում, որ ես հայ կարող եմ լինել: Այդպես էլ խոսվում էր պետական շրջանակներում և արձագանքը բանտապահների միջոցով ինձ էր հասնում: Ինձ համարում էին ինտրիգայի գոհ, բայց և այնպես ոմանք դեռ կասկածում էին: Այդ պատճառով էլ ձեռքն ընկած մարդկանց բաց թողնել ճորքան խելացի բան է: Ինչպես է լինում, որ Տիգրանը գիտե Դիմիտրիի մասին, եթե սա որևէ կապ չի ունեցել հայերի հետ: Մի փոքրիկ կապն արդեն բավական է, որ նա մեղավոր լինի: Արդեն ամբողջ գործը բացված է մի նամակ փոխադրելու հետևանքով: Եթե մի Մկրտիչ, որն առանց

11 Ֆերդինանդ I (1861-1948),- Բուլղարիայի իշխան (1887-1908), Բուլղարիայի թագավոր (1908-1918):

12 «Տեղդ նստիր», կամ «Չայնդ կտրիր»:

իմանալու նամակ է տանում մի քաղաքից մյուսը իր ջորեպանի հանգամանքով, հանցավոր է ճանաչվում, ինչու մի Դիմիտրի հանցավոր չէ, որ թերևս հայերի համար մի նամակ կամ լուր բերած կարող է լինել:

Դատավարության ընթացքում հայտնի դարձավ, որ Կարա-Գյավուրյան Արթինը 50 ոսկի կաշառք է տվել նախագահին և նա խոստացել է ազատել: Այդպիսի գործում մեկին-մյուսին ազատելը շատ դյուրին է, բավական է, որ ընդունվի, թե նամակը փոխադրված է առանց գիտնալու նրա բովանդակությունը: Թեև Կարա-Գյավուրյանի կողմից նամակը քուրդ Օկյաշին տալը Ջհանի կամուրջն անցնելուց առաջ ու նրան առաջուց ուղարկելը և իրեն կամուրջի մոտերքում մի գիշեր աննպատակ անցկացնելը բավական տվյալներ են հաստատելու, որ Արթին Կարա-Գյավուրյանը շատ լավ գիտեր նամակի հեղափոխական բովանդակությունը:

Այդ միջոցին բանտապահը, որի մոտ էր իմ դրամները, ինձ մի քանի անգամ իբրև բարեկամ խորհուրդ տվեց դրամներից մի 5 հատ իրեն տրամադրեմ, որ տա մուսավիհին (դատախազին) իբրև կաշառք և ինքը մեծ հույս ունի, որ ինձ կազատեն:

–Սա Թյուրքիա յէ, ձեր երկրի պես արդարությանը չեն նայում: Կաշառք տվողը կազատվի: Դու անմեղ ես: Բայց վախում եմ, որ քեզանից դրամ չստանալով, քեզ էլ մյուսների շարքում դատապարտեն:

Գուցե ճիշտ էր ասում, բայց ինչպես նման մի քայլ անես: Կառավարությունը ոչինչ չի գտել իմ դեմ, ոչ մի փաստ չկա, արդյոք՝ սա մի թակարդ չէ, որ լարվում է իմ դեմ: Բանտապետը կտանի դրամը, կտա և կասի կաշառք է առաջարկում: Ահա և քեզ համար մի գործ, որով կարող են երեք տարով դատապարտել: Դրա օրինակն ունեյի աչքիս առաջ: Գզիր Հանես Բաղդիկյանին և Մուսխաջանին բանտ բերին նրա համար, որ նրանք, կարծեմ իրենց որդկերանց Եվրոպա ուղարկելու համար անցագիր էին ուզել կառավարությունից և իբր թե մի-մի մեջիդիե կաշառք էին տվել ոստիկանապետին: Երեք ամիս բանտում տառապելուց հետո մեկը 60 ոսկի տվեց, մյուսը՝ 80 ոսկի որպես կաշառք և երկուսն էլ ազատվեցին: Օրենքն ինձ չի կարողանում մեղադրել. դժվար չէ մի այդպիսի մեղադրանքով պատժել: Մյուս կողմից թերևս բանտապետը այդ 5 ոսկին պահելու է մոտը. եթե ազատվեմ արդեն իրն է դրամը, եթե դատապարտվեմ՝ կտա ու կասի, որ մուսավիհը չընդունեց: Իսկ որ կարևորն է, մտածում էի, թե կաշառքը ստանալուն պես, մուսավիհը պիտի ենթադրի, որ ես անշուշտ հանցավոր եմ, որ կաշառք եմ առաջարկում. չե՞ որ արդար մարդը կաշառքի միջոցին չի դիմի: Այս մտածություններով ես մերժեցի կատարել բանտապետի առաջարկը, ասելով, որ ես ոչ մի հանցանք չունեմ, ինչից պիտի վախենամ: Ինձ միևնույնն է, չեն կարող դատապարտել: Այդ հարցը այդ ձևով փակվեց:

[1899 թ.] Սեպտեմբերի 22-ին, երրորդ նիստին, դատավարության բաժինը վերջանալուց հետո դատախազը կարդաց իր մեղադրականը և մեղադրեց բոլորին, որ[պես] գիտակցաբար օգնողներ հայ հեղափոխական, և թերևս միայն Կարա-Գյավուրյանն է, որ անգիտակցաբար է տարել նամակը, ինչպես և նրա հովիվ քուրդ Օկյաշը: Գալով Տիգրանին՝ նա գտավ, որ Տիգրանը ամենավտանգավոր անձնավորությունն է, որի գոյությունը միշտ վրդովելու է Թուրքիո խաղաղ կյանքը: Պողոս Թղայանի նկատմամբ նույնպես պատիժ առաջարկեց, ասելով, որ եթե Սարգսին գրողը նա էլ չէ, բայց քանի որ Չոք-Սարգվանի կառավարությունը նրան է կասկածում, ինչու պիտի մենք նրան կասկածից դուրս համարենք:

Իմ վերաբերյալ դատախազը մեղադրանք գտնել չկարողացավ:

–Մի մարդ, որ 31 տարեկան է, և դեռ ոչ ամուսնացել է, ոչ տուն ու տեղ հաստատել, խոսում է ու գրում թե՛ ռուսերեն և թե՛ ֆրանսերեն, որոնք իսկի էլ պետք չեն մի ֆոնոգրաֆչիի, նա չի կարող կասկածելի չլինել, ուստի և պատժի արժանի է:

Հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 23-ին մեզ տարան դատարանի դահլիճը, որպեսզի հայտնեն վճիռը:

Ալեքսանյան Նազորը և Մկրտիչը, Առաքելյան Սարգիսը և ես դատապարտվե-

ցանք 5-ական տարվա բանտարկության: Թղյան Պողոսը՝ 3 տարվա, Դավիթը՝ 1 տարվա: Տիգրանը, ինչպես և Խատիկովը, ի բացակայության, դատապարտվեցան 101 տարվա բանտարկության: Իսկ Կարա-Գյավուրյան Արթինը և հովիվը քուրդ Օկյաշը՝ անպարտ արձակվեցին:

Դատապարտությունից հետո Սարգիսը հայտնեց մեզ, որ նա էլ 50 ոսկի է կաշառք տվել, թե չէ՝ նրան 15 տարով պիտի դատապարտեին: Իմ պատիժը, ինչպես տեսնվում է, մի նամակ տանողի չափ է: Այդ վկայում է, որ թուրք կառավարությունը ինձ համարյա անմեղ էր գտնում:

Մեր գործերը Պոլիս գնացին: Բավական ժամանակ անց վերադարձան, որով հաստատում էին դատարանի վճիռը, բացառությամբ Պետրոս Թղյանի 3 տարին: Ինչպես երևում է, Պոլսում գտել են, որ յեղափոխական գործչի համար 3 տարին քիչ է: Նրան դատարան կանչեցին, մի քանի հարցուփորձ արին և 3 տարին դարձրին 5: Խեղճը հույս ուներ՝ գոնե 3 տարուց հետո տուն գնալ, որին իսկապես կարոտել էր, բայց այժմ պիտի մեզ՝ 5 տարվա դատապարտվածներին հետ սպասի բանտում, միայն նրա համար, որ դրանից առաջ հեղափոխական գործով կասկածվել է ու բանտարկվել:

Դատապարտվելուց հետո ես դարձա Մարաշի բանտի մի անբաժան մասը: Մինչև այժմ ինձ պահում էին մի փոքրիկ խցում, հիմա տեղավորեցին ընդհանուր կացարաններում, ուր ազատ շարժվելու տեղ չկա: Բարեբախտություն է, որ ցերեկները սենյակների դռները բաց են և բանտարկյալները շրջում են բակում: Սա մի քառանկյունի ձև ունի, սալահատակված, մեջտեղը մի առատաբուխ պաղ ու առողջարար աղբյուր: 8 սենյակում տեղավորված են մոտավորապես 200 մարդ: Սենյակների դռները փակվելուն պես մի անտանելի օդ է կանգնում, որ շնչելը դժվարանում է: Նոր բանտարկվածը մի քանի օր չի կարողանում քնել՝ լու, փայտօջիլ, ոջիլ, գարշահոտություն: Եթե դրան ավելացնենք այն, որ բաղնիք տանել գոյություն չունի, պատկերը կլրանա: Ով ուզում է, ցերեկով, երբ դռները բաց են, կարող է աղբյուրի ջուրն ամաններով տանել արտաքնցի մոտ գտնվող մի նման բաժանմունք և այնտեղ լվացվել ինչպես ուզում է: Ով միջոց ունի կարող է ածուխ, փայտ գնել, տաքացնել ջուրը և այնպես լվացվել: Բայց քանի՞ մարդ կձարվի այդ հոծ բազմության մեջ, որ նման շռայլություն թույլ տա իրան: Սենյակներում կահկարասի գոյություն չունի. հատակին խսիրներ են փռած, նրանց վրա էլ ով ինչ հետը բերել է, այն է ծածկում: Կառավարությունը ամեն մեկին տալիս է մի կիլո հաց և ուրիշ ոչինչ: Ով ունի դրամ կարող է գնել ամեն ինչ, կարող է եփել, թեյ ունենալ, հյուրասիրել՝ իր գործն է:

Բակը, ցերեկով մտնողի համար, ներկայանում է մի տարօրինակ պատկեր, մի խառնիճադանձ բազմություն, արևելյան բազարի մի անկյուն, մի քարվանսարա, լիքը վատ հագնված, կիսատկյոր մարդկային ամբոխով: Սակայն այդ վիճակը չի ազդում մարդկանց տրամադրության վրա: Մի քանիսը անցուդարձ են անում, մի անկյունում, մեկը գլխին ժողոված մի բազմություն հեքիաթ է պատնում կամ իր գործած «քաջագործության» մի դրվագ, մի այլ տեղ դարդոտի մեկը տամբուրան (սազը) կրծքին քաշած նվագում է ու երգում իր կորցրած ազատությունը, բակի մեջտեղում մի խումբ ձեռք-ձեռքի տված հալայ¹³ են քաշում (կլոր պար) ու ոտքերը տախտակյա կարկաբները¹⁴ մի տակտով սալահատակին զարկում: Մի ուրիշ անկյունում սրճեփն է իր սուրճն ու թեյը գովաբանում ու համեմուն գանազան սրախոտություններով, մի այլ խումբ ինչ որ խաղով է տարված, շատախոսի մեկն էլ մի քանի մաշված շապիկ ու վարտիք ուսին ձգած «խառաջ», «հա խառաջ» է գոռում, վեր հանելով իր ապրանքի դիմացկունությունը: Նա միջոտոր դելլելն է, որ խաղերի մեջ տանուլ տվածների հագուստներն է ծախում պարտքը թափելու համար: Մի քանիսը պատի տակ շարված քթիվ¹⁵ են անում: Այս ու այն դռան առաջ

13 Պար

14 Կոշիկները

15 Քթիվ՝ մարմնի կամ հագուստի վրա միջատներ որոնել:

մեկը մանգալի¹⁶ վրա դրված կերակուրին է նայում ու հաճախ սրան նրան բոթում, որ չդիպչեն մանգալին ու շուտ տան: Այդ ժխորի մեջ մերթ այս դռանը, մերթ այն՝ մի ծեր, կուզ[իկ], աչքերը ձպռոտ ժանդարմ է երևում, սրան նրան փաղաքշական խոսքեր ասում՝ ծխախոտ կամ մի «ֆինձան»¹⁷ սուրճ ստանալու հույսով:

Այդ ծայրահեղ աղքատ բազմության մեջ երբեմն նկատվում են քիչ [թե] շատ մաքուր հագնված մարդիկ. դրանք այս ու այն քրդական ցեղերի պետերն են, որոնց մի դատարկ խնդրով բանտ են նետել դրամ քաշելու համար, կամ այնպիսիներն են, որոնց հակառակորդներն ավելի կաշառք են տվել և սրանց դատապարտել տվել:

Աղքատները, որոնք ոչինչ չունեն, իրենց հացի կեսը ծախում են (հացը գնում են պաշտոնյաները կամ ժանդարմները) ու ստացած դրամով մածուն, խաղող, պանիր գնում:

Աշխատասերները գործում են գուլպաներ, քսակներ, գլխի արախչիներ, որոնք բավական գեղեցիկ են լինում և իրենց արտադրությունը ժանդարմների միջոցով շուկա ուղարկում ու ծախում: Ամենից լավ զբաղումը սենյակի ծառա դառնալն է: Նրա վարձը ամեն օր մեկի հետ կերակրվելն է, իսկ իր հացը ծախելով դրամ է հավաքում: Յուրաքանչյուր սենյակ ունի իր չավուշը¹⁸, նույնպես բանտարկյալ: Սա սովորաբար բանտի գորբաներից մեկն է լինում, որ սենյակի ծախքերին չի մասնակցում և ընդհանրապես նորեկներից «չավուշը» կոչված տուրքն է առնում, անկողին է տալիս վարձու և երբեմն հարստանում:

Երբեմն բանտ մտնող աղքատ մի մարդ, ճարպիկ լինելով սրան նրան ծառայելով, իր բաժին հացը ծախելով և ապա հավաքած դրամները տոկոսով տալով սրան նրան մի երեք չորս տարուց հետո դրամի տեր է դառնում և դուրս գալով բանտից իր գյուղում հայտնի ունևորների շարքը մտնում: Շատ անգամ դրսից գրավ են բերում սովորաբար թանկարժեք հագուստեղեն և դրամ տանում տուկոսով: Կանացի հագուստները գեղեցիկ տղերաց հագցնում են և սագի ու դափի նվագի տակ պարել տալիս: Այդ սովորաբար այն ժամանակ, երբ ետրար (հաշիշ) են ընդունած լինում ու այդ քեֆի մեջ իրենց բանտարկյալի վիճակը մոռացության տալիս: Երևակայական ջեննեթը¹⁹ այդ վայրկյանին հանդես է գալիս և ժամերով զբաղեցնում մեղկ ու բթացած ամբոխին:

Բանտում կռիվն ու ծեծն էլ անպակաս է: Իգիթություն վաստակելու տենչը ոմանց մեջ մեծ տեղ է բռնում: «Իմ երկրացուն հայհոյեցին, իմ սենյակի մարդուն անարգեցին», - ասում է մեկը և հարձակվում՝ դա արդեն կովի սկիզբն է:

Կռիվների մեծ մասը ծագում է «տղայի» խնդրից: Բանտում կան 14-16 տարեկան տղաներ: «Խալիլը զբոսնեց նրանց հետ», - նախանձում է մեկը: Սկսվում է մի կեղտոտ ինտրիգ: Յուրաքանչյուրն իր պաշտպաններն ու բարեկամներն ունի: Եվ ահա զինված ամեն տեսակ իրերով՝ փայտ, դանակ, ամաններ, կաբկաբ՝ մի քանի վիրավոր, գոռում գոչում: Վերջապես դրսի միջամտություն՝ զինվոր, ոստիկան, նոր ծեծ, ոտքերին շղթա, առանձնացում:

Հայերը ոչ մի մասնակցություն չունեն այս բոլորի մեջ: Նրանք ընդհանրապես քաղաքական հանցավորներ են, թվով մինչև 40 հոգի: Եթե դրանց մեջ կան ոչ քաղաքական գործով մեղադրվողներ, դրանց թիվն էլ համեմատաբար շատ քիչ է լինում: Հայերը իրենց օրապահիկը հանելու համար աշխատում են, ընդհանրապես գուլպա ու քսակ են գործում և այդպիսով իրենց ժամանակը անցկացնում:

Բանտը պատժի միջոց է հայի համար, իսկ թուրքի համար հաճախ զվարճատեղի է: Դրա համար դուրս եկողը երկար չանցած նորից է գալիս: Հաճախ թուրք գյուղացին բանտում չաղացած է դուրս գնում գյուղ, ուր հաց չունի ուտելու:

Մարաշի բանտի բնակիչները մեծ մասամբ թուրքեր են, մոտավորապես 60%,

16 Կրակարան:

17 Սուրճի բաժակ:

18 Բանտախցի ավագ:

19 Դրախտ:

հետո գալիս են հայերը՝ 18%, քյուրդերը՝ 11%, չերքեզները՝ 3% և արաբները՝ 3%: Այդ ժամանակ թուրքերից քաղաքական հանցավոր չկար: Նրանց գործած հանցանքները ամեն տեսակի էին. հատկապես բռնաբարություն միայն թուրքերի մեջ է նկատվում: Հայերը, ինչպես հիշատակվեց, մեղադրվում են քաղաքական հանցանքներով, թեպետ լինում են և փոքրիկ գողեր, վառողի առևտուր: Քյուրդերը մեղադրվում են աշիրթական կոիվների և աղջիկ փախցնելու գործում, չերքեզները՝ ավագակության և գողության, արաբները՝ մարդասպանության գործում:

Թյուրքերի տիպը շատ ավելի քիչ է տարբերվում տեղական հայերից, քան անդրկովկասյան թուրքերը Կովկասի հայերից: Մի բան ինձ խիստ զարմացրեց, որ թրքական լեզուն ամենուրեք շատ ավելի հասկանալի է հենց ամենահեռավոր ասենք Բաքվի թուրքին, մինչ հայկական երկու կից գավառների բարբառները, օրինակ Զանգեզուրի և Նոր Բայազետի՝ դժվարությամբ են իրար հասկանում: Հայկական հեղափոխության սկզբնական շրջանում մեր գործիչներից ոչ ոքի մտքով չէր անցնում, թե մեր Տաճկաստանի դեմ սկսած ակտիվ քայլերը կարող են իրենց հակազդեցությունը ունենալ կովկասյան թուրքերի վրա տեղական հայերի հետ ունեցած դրացիական հարաբերությունների նկատմամբ: Սա նույն ցեղն է, նույն լեզուն, տարբերությունը կրոնի մեջն է, որով տաճկական թուրքը հայի հետ հարաբերելուց, նրա հետ մի ամանում ուտելուց չի խորշում, ինչպես Կովկասի թուրքը: Կիլիկիայի թուրքական տիպը խառնուրդ է ոչ միայն հայի, այլև հույնի և մասամբ արաբի: Բուն թուրք, որ մինչև այժմ էլ կրում է մոնգոլական տիպ, պահվում է լեռների քաշված անկյուններում, ուր մոնգոլների արշավանքի օրերից հաստատական կերպով մնացել է խուլ անկյուններում, առանց խառնվելու ուրիշի հետ: Մարաշից ոչ հեռու, Հայ լեռան խորշերում ապրում է թրքական այդ հին տիպը, որին թուրքերը Սուլի են անվանում, այսինքն՝ գաղտնիքի երկրից: Սրանք փոքր են հասակով, թուլ-դեղնագույն դեմքով, նեղ փոքրիկ աչքերով, դուրս ընկած այտերով և ցանցառ, շատ նոսր միրուքով: Նրանք ապրում են նախնական ձևով և այնքան կուլտուրայից զուրկ, որ տեղական թուրքերը նրանց մասին առասպելներ են պատմում: Լեռան խորշում երկու Սուլի աշխատում են, մեկը ձայն է տալիս.

- Ահմեդ, ո՞ր ես:
- Այստեղ եմ, պատասխանում է Ահմեդը
- Էհեյ, լավ չեմ տեսնում քեզ, կոճղի որ՞ կողմումն ես:
- Հենց այդ կոճղն եմ, ասում է Ահմեդը:

Այնտեղ կոճղ չի եղել: Ահմեդն այնքան մարդու նման չէ, որ ընկերը նրան կոճղի տեղ է ընդունել:

Մի ուրիշ առասպել: Դաշտում աշխատելիս, հեռավոր ընկերին կանչում են.

-Մուստաֆա, շուտ արի, նստենք հացի, քանի քամին չի բարձրացել:

Ասում են սուլիները հաց թխել չգիտեն: Հացի տեղ գործածում են փոխինձ, որ դաշտում քամու ժամանակ ուտելիս քանուց կքշվի ու բերանները ոչինչ չի ընկնի:

Թյուրքերն ընդհանրապես հայերին չեն սիրում: Սովորական է, երբ մի խեղճ հայ է հանդիպում [կարող են] գլխին խփել, ծաղրել: Եթե նա պատասխանեց, կտեսնես ամեն կողմից թափվեցին, որ ծեծեն: Այդքան բազմության մեջ 5 հոգի են դիտած, որոնք պաշտպանում են հային, եթե նա ենթարկվում է անիրավ ծեծի կամ հայհոյանքի: Դրանք են՝ Ջէրիդլի Ալի, Բիրտիսլի Ահմեդ, Ֆենքլի Ահմեդ, Ավշար Ալի և Չերքեզ Նուրի, բոլորն էլ մարդասպաններ պատվի խնդրով²⁰:

Հային թուրքերը բնորոշում են այսպես. ֆրենկը (առհասարակ եվրոպացիք) սատանայից ստացել են նրա գլուխը, հայը՝ սատանայի ոտքերը, իսկ թուրքը՝ նրա սեռական անդամները:

Քյուրդերը, որոնք ընդհանրապես Աղջադաղցի էին, շատ ծանրաբարո և լուրջ մարդիկ էին: Անունները թրքականի պես են, բայց կրոնով բոլորովին տարբեր:

²⁰ Ավշարները հայերից դարձված են ոչ շարի հին ժամանակ: Կարապետ Շորվոյանն ինձ ասում էր, որ իր պապը՝ Մուխսի Վանես Շորվա օղլին իրեն պարմել է, որ 50 փարի սուջ ավշարները Ջեյթունի մոտ փղե խնդրեցին, որ գան և միանան: Տեղ չլինելու պարճառով մնացին մահմեդական:

Թուրքերի մեջ գտնված միջոցին նրանց հետ ծոմ են պահում, բայց իրենք այդ սովորությունը չունեն։ Առհասարակ կրոնի կողմից իրենց համարում են հալածված, ուստի իրենց կրոնի մասին շատ քաջվելով են խոսում։ Իրենց անվանում են րաֆալի, բեկթաշի, ալավի (Ալիի անունով), թուրքերը նրանց անվանում են դզլբաշ²¹։ Հանդերձյալ կյանքի մասին նրանց կրոնը չի խոսում։ Լավ մարդու հոգին նորից աշխարհ է գալիս մի ուրիշ մարդու միջոցով, վատ մարդու հոգին փոխանցվում է տեսակ-տեսակ կենդանիների մեջ, նայելով իր հանցանքներին՝ ջորու, էշի, շան, խոզի և այլն, մինչև որ մեղքերը քակվում են։ Իրենց աղոթքը կատարում են տամբուրայի (սազի) նվագով, կրոնապետը (դեդե) երգում է և նվագում, ժողովուրդը հավաքվում է ու լսում։ Այդ ժամանակ հարսերն ու կանայք գալիս են, նրա ձեռքը համբուրում, մոտը նստում, խոսում։ Աղոթքը կատարելիս հարս ու աղջիկ տղամարդկանց հետ միասին շրջան են կազմում ճրագին [շուրջը] և պտտվում։ Այդ միջոցին որոշ տրադիցիայով ճրագը հանգցնում են աքաղաղի թևաթափով, որպեսզի Ալին, որ իրենց կարծիքով Մովսեսից ու Հիսուսից բարձր է և աստվածացած, վառի։ Քիչ վերջը վառում են՝ «Ալին եկավ», - կանչում են ու սկսում երգել հատկապես Ալիի երգը։ Այդ միջոցին դեդեն անվերջ ձայնակցում է այս երգին իր սազով։ Բազմությունը սկսում է ընկնել էքստազի մեջ և ժամերով կրկնում նույն եղանակը՝ «Իմանըմ Ալի. իմանըմ Ալի»²²։

Նրանք Մահմեդին [Մուհամմեդ] չեն հարգում, ուստի և թուրքերը նրանց չեն սիրում։ Հայերի հետ շատ լավ են։ Ընտանեկան սովորություններով նրանց նման, կրկնամուսնություն չունեն, ապահարզան էլ չունեն։ Թուրքերի պես աղոթք, լվացում չունեն, միայն թղպատություն ունեն։ Օմար, Օսման ու Բեքիր անունները չեն սիրում, որովհետև սրանք են սպանել Հասան²³ և Հուսեյին²⁴ իմամներին։ Այդ երեք անունով եկող հյուր չեն ընդունում իրենց մոտ։ «Ցորենը ան Օմարից, բեռցուր Օսմանի իշուն և Բեքիրի ջրաղացը տար, ինչ հաց կստանաք», - սովորական առած է այդ քրդերի հ[ա]մ[ա]լը։

1895-ի հայկական ջարդերի ժամանակ դրանց ցեղապետը՝ Բոզ Ադան մի նոր աղանդ հնարեց, քարոզելով, թե քանի որ հայերին անպատիժ կոտորեցին, ուրեմն աշխարհիս վերջը հասել է, որ թուրքերը իրենց էլ պիտի ջարդեն։ Եվ որպեսզի աշխարհը չվերջանա, պետք է թոթափել թուրքի լուծը, որով կարելի կլինի Աստծո գթությունը հայցել։ Ուստի աշխարհային բաները ոչինչ են, ինչի է պետք ոսկին, արծաթը։ Այս քարոզի ազդեցության տակ կանայք իրենց ճակատի ոսկիները, մատանիները, ամեն ինչ միացրին, համայնացրին, աշխարհը արհամարհեցին և աղոթեցին։ Թյուրք պետությունը այդ շարժումը վտանգավոր համարեց, գորք հավաքեց, հարձակվեց Աղադաղի վրա, ջարդեց Բոզ աղայի 1000-ի չափ կովոդներին ու սպանել տվեց Բոզ Ադային։ Այս ամբողջ պատմությունն ինձ ընդարձակորեն, թուրքերից գաղտնի պատմեց Բլլո անունով մի խելացի քյուրդ, որ հաճախ սազը կրծքին նվագում էր քրդական տխուր մելոդիաներ ու հետը երգում։ Մինչև այժմ էլ այդ երեկոների վերիիշումն իմ մեջ առաջ է բերում մի բուռն ցանկություն նեղ օրերին այդպիսի լավ մարդու, սրտանց մարդու հանդիպել ու մի ժամով գեթ մոռանալ տաղտուկ կյանքի մղձավանջը։

Ջեյթունի մասին խոսելիս քյուրդերն ասում են հետևյալ առասպելը.

–Ալի գորապետը, երբ ամենը տիրեց հասավ և Ջեյթուն, մատով ցույց տալով նրա ժայռերը հարցրեց, թե ո՞վ է ապրում այնտեղ։ Պատասխանեցին, թե դա հայի քաղաք է։

–Թող մնան։ Ասաց Ալին, և ահա այդ խոսքի վրա Ջեյթունը թուրքերը երբեք չեն կարող գրավել։

21 Բառացի՝ կարմրագլուխ։

22 «Իմ սիրելի, իմ հարգելի Ալի»։

23 Մարգարե։

24 Մարգարե։

Զեյթունի մոտ մինչև հիմա էլ մի մեծ քար կա, որ կոչվում է՝ Ալի դայասի²⁵: Թրքական գորքը բոլոր կռիվներում այդ քարից դենը չի անցել, միշտ հաշվի առնելով այդ խոսքը, որպեսզի չչարդվի:

Թուրքերը այդ քրդերի մասին շատ բացասական բաներ են պատմում, օրինակ, որ նրանք աղոթելիս ձրագը հանգցնում են և խառնվում իրար: Բայց դա սուտ է: Ճիշտն այն է, ինչ որ Բլլոն պատմեց:

Այժմ տեսնենք, թե Մարաշի բանտում, իմ ժամանակ ինչ քաղաքական հարցերով, որքան հայեր են եղել և ովքեր են դրանք:

1897 թվից սվիիններ ունենալու համար դատապարտվում են 5 տարվա բանտարկության զեյթունցի Մանուկ ու Համբարձում:

Նույն թվին հեղափոխական գործիչների ընդունելու, ճանապարհելու և նամակ փոխադրելու համար բանտարկվում են 28 հոգի, որոնցից 21-ը մի տարի հետո ազատվում են, իսկ 7 հոգի դատապարտվում 5 տարով: Դրանք են՝ Ալաբաղցի Գալուստ, իր եղբայրը՝ Պետրոս, մարաշցի կաբակլի Հովհաննես, մալաթիացի Ուռյան Պասիկ, ալայխատանցի Քեջեջի Միքայել և Աշոտցի Գրիգոր:

1899 թվին Աջի թիակցի Նազարեթ բանտարկվեց «Անգլիական ոսկին տաճականից արժեքավոր է»,- ասելու համար: 3 ամիս բանտում մնալուց հետո 3 ոսկի կաշառքով ազատվեց:

1899 թվին Թոփալ Սիմոն, Զեյթունի վանքի ծառան ասել է. «Օսմանցուն վստահել չի կարելի» (Օսմանլի ասելով կառավարությունն է հասկացվում): Դրա համար 9 ամիս բանտում մնաց, 8 ոսկի էլ տուգանք, որի փոխարեն 3 ամիս ևս բանտում պահեցին:

1899 թ. Խաչեր անունով մի մուրացկան Հասան Բեյլիից (Հայ լեռան մեջ) գնում է Աստվածածին վանքը: Ճանապարհին բռնում են ու մեղադրում, որ նա հեղափոխական գործով է եկել: Ասել են տալիս, որ գործի մեջ խառն է հարուստ Կիրակոս աղան, Դիշեքենյան Կարապետը, Մանուկը, Լոմլոմջին, որոնք չորս ամիս բանտում մնացին: Կիրակոս աղան 40 ոսկի Հալեպ կաշառք ուղարկեց և այնտեղից հատուկ հեռագրով ազատվեց: Այդ գործի մեջ կառավարությունը խառնել էր և մարաշցի շատ հարուստ Բիլեզիկցի Հակոբ աղային: Նա բանտ չմտած կաշառքով ազատվել էր:

1899 թվին մեր խումբը, 9 հոգի, որոնցից մեկը քյուրդ և, որին բանտարկյալները ծաղրելով Բարոն Օկյաշ էին կանչում:

1899 թվին ալաբաղցի Մինասն իր 5 ընկերներով, խնամեական խնդիրների պատճառով միմյանց զրպարտում են, որպես թե հեղափոխական մարդկանց ճանապարհ են զցել: Ազատվեցին կաշառքով, որի մի մասը ինձանից խնդրեցին փոխարինարար:

1899 թ. 11 հոգի ֆոնուզցիներ մեղադրվում են մուհաբեթձիության մեջ ու բանտարկվում: Այդ բառը սիրող է նշանակում: Իննուսունական թվականների սկզբին մարաշցի Տեր-Ղևոնդ²⁶ քահանան է հիմնադիրը այս միության, որ կրոնական բնույթ է կրում և թվում է, թե հիմնվում է բողոքականության տարածման դեմն առնելու համար: Աղոթք են անում, կարդում Ս. Գիրքը և ապա երգում իրենց հորինած թրքերեն հոգևոր երգեր, և տարված ինչ որ էքստազով, սկսում են հեկեկալով լաց լինել: Այս միության անդամները հավաքվում են առանձին, կողմնակի մարդկանց չեն թույլ տալիս խառնվել: Թյուրք կառավարությունը կասկածելով բռնում է դրանց: Մի տարի վերջը 8-ին ազատում է, իսկ գլխավորներին, այն է Կարապետ քահանային, նրա երիտասարդ որդուն ու Կարապետ վարժապետին 1901 թվին, երկու տարի պահելուց հետո, աքսորեց Բաղդադ: Այդ մարդիկ ձգնաձիգական կյանք էին վարում: Մազերը, միտքը թողած բնական վիճակում, ամփոփված իրենց մեջ, ամբողջ օրերով աղոթում էին և լաց լինում: Եվ ես շատ

25 Ալիի ժայռ:

26 Նրա մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Մարաշի Տեր Ղևոնդ քահանայի յուշերը: Հուշագրություն: Կազմեց Վահան Տեր-Ղևոնդյանը, Եր., 2013:

մանություն էյի գտնում դրանց և ռաֆազի քրդերի աղոթքի ձևի մեջ: Այդ միությունը մի ժամանակ շատ ձյուղեր ունեցավ Կիլիկիայի այլևայլ մասերում: Թուրք կառավարությունը կռվում էր այդ նորության դեմ և գլխավորներին հալածում:

1899 թ. ֆրնտրձակցի Բադդո, մի աչքը կույր ծերունի, մեղադրելով, որ Բարոն է անցկացրել, բանտարկեցին և 4 ամիս հետո 50 ոսկի կաշառք ստանալով ազատեցին:

1900 թ. բանտ բերին գեյթունցի երեք ուսուցիչներ արգելված երգեր երգելու համար («Պատիկ տղա, չեմ օրորի»): Մի քանի ամիս հետո նույն գործով բերին դարձյալ չորս ուսուցիչ և դպրոցի հոգաբարձու Չաքրյանին, որ Ջեյթունի չորս իշխաններից մեկն էր: Հետո պահանջեցին, որ Մարաշ գան Ջեյթունի մյուս իշխանները՝ Կարապետ աղա Սուրենյանը, Ասատուր աղան, Կարապետ եպիսկոպոսը, Տեր-Կարապետ քահանան (Քյոսե Փափագ): Սրանք քաղաք եկան: Կառավարության նրանց հսկողության տակ պահեց բանտից դուրս ու թույլ չտվեց, որ Մարաշում մարդու հետ տեսնվեն: Վերջը սրանք 200 ոսկի տվին կաշառք ու ազատվեցին: Իսկ մյուս 8 հոգին, որոնց թվում և Չաքրյանը, ուղարկվեցին Հայեպ: Այնտեղ դատարանում երկու ուսուցիչ՝ Նազարը և ընկերը դատապարտվեցին 5-ական տարով, 6-ը ազատ արձակվեցին:

1902 թ. հաճի դեղեցի (Ջեյթունի մոտ) Ջալադյան Ավետիսը, 80 տարեկան մի ծերունի, նրա որդին և մի ուրիշը բանտարկվեցին վառող շինելու մեղադրանքով: Ջալադյան Ավետիսը դատապարտվեց 5 տարով: Իսկ նույն հանցանքի համար դարահույուրքի 13 թուրքեր 15 ոսկի կաշառքով ազատ արձակվեցին:

1902 թ. երգնկացի Ղանթարձյան Սարգիս, որպես հեղափոխական գործիչ, մի տարի վերջը դատապարտեցին 15 տարով: Սա իրեն լավ չէր պահում, ամենքին պատմում էր, թե ինքը ինչեր է արել: Դրա համար էլ թուրքերը միշտ նեղացնում էին ու միշտ բանտում աղմուկ կար նրա շուրջը: Անհամակրելի մի տիպ էր, անխելք և շատախոս: Դատի ժամանակ սուտ վկաներ սարքվեցին հենց բանտում: Պլեգ վարտիվորը²⁷ վկայեց, որ ինքը տեսել է այդ Սարգիսին Նազարեթ Չավուշի մոտ Ջեյթունում և տարել է նրան Ալաբաշ, որպես թե Սարգիսն իրեն պատմել է, որ Ֆրնտրձագ գյուղում Մինաս Քեհյանին տվել է 100 ոսկի և 40 ատրձանակ: Այդ խոսքերի համար բանտից վկաներ գնացին դատարան երկու ֆրնտրձագցի հայեր, որոնց նպատակն էր Մինաս Քեհյանին բանտարկել տալ թշնամության պատճառով:

1902 թ. պոլսեցի Արշակ սարկավագ Միհրդատյանին են ձերբակալել նրա համար, որ ասել էր, թե տեսել է Ֆրնտրձագ գյուղի մոտ սպանված երեք հայերի դիակ: Վկա կանչված գյուղացիները տեսնելով, որ սարկավագն այս խոսքի համար ձերբակալված է, վախեցան ու հայտնեցին, որ իրենք չեն տեսել: Սարկավագին, իբրև սուտ լուր տարածողի դատապարտեցին 1 ½ տարով:

1903 թ. գեյթունցի Կարապետ Շորվոյանին ձերբակալեցին մոտը գտնված «Ազգասիրաց» և «Եկեղեցասիրաց» ընկերությունների կնիքների համար, որոնք մնացած են եղել իր մոտ «Միացյալ ընկերության» գործունեության շրջանից: Մի տարի տառապեց բանտում և վերջը 6 ոսկի կաշառքով ազատվեց: Այդ գործի պատճառով կառավարությունը պահանջեց, որ Ջեյթունի բոլոր իշխանները գան Մարաշ բացատրություններ տալու համար, բայց նրանք մերժեցին գալ, առարկելով, որ երեք տարի առաջ նման գործով մեզ կանչելով հսկողության տակ առան ու 200 ոսկի կաշառքով ազատվեցինք: Հիմա այլևս փորձվելու չենք: Կառավարությունը խելացի համարեց չպնդել իր պահանջի վրա:

1903 թ. Ֆրնտրձագի շրջակայքում, այնտեղ ուր նախորդ տարին սպանված էին երեք հայեր, սպանվեցին երկու զինվոր: Այդ առթիվ շրջակա գյուղերից մեծ թվով հայեր ձերբակալեցին ու երկար ժամանակ ոչ մի ապացույց չգտնելով միայն

27 Այդպես է բնագրում:

ազատեցին:

1903 թ. ձերբակալեցին Չորպաձյան Ասատուրին և իր հորեղբորորդի Սերոբին այն մեղադրանքով, որ նրանք հեղափոխական բովանդակությանը թղթեր են ունեցել պահած իրենց կալվածքի մեջ: Այդ կալվածք գտնվում է Յենիջե-Ղալեյի և Դեռնգելեյի միջև: Մեծ կոտորածների ժամանակ սնանկացած լինելով չեն կարողանում կալվածքը կառավարել և ահա Ջերել-ի-Բերեբեթի մյութեսարիֆի մի մոտ մարդ՝ Խոջա էֆենդին գրել է տալիս մի խառնուցի վարժապետի՝ Խաչերին վտանգավոր բովանդակությանը թղթեր և գցել տալիս կալվածքի շենքում: Այնտեղի իշխանության միջոցով խուզարկում են և թղթերը հանում: Մի տարի բանտում տառապելուց հետո, բարեբախտաբար հաստատվեց, որ գրությունն այդ Խաչեր կոչված վարժապետի ձեռքով է կատարված: Մեղադրյալները ազատվեցին, բայց ոչ առանց կաշառքի: Իսկ թղթեր կեղծողը դատապարտվեց 5 տարվա լրանտարկության: Սակայն նրան թելադրողը՝ Խոջան պատասխանատվության իսկ չկանչվեց: Նա միայն չհասավ իր նպատակին տերերին ձերբակալել տալով՝ տիրել նրանց կալվածքին:

1904 թ. Կոկիսոնի Դաշուլու գյուղի ուսուցիչը հաճրնցի Հակոբ Չայձյան, նույն գյուղի հարուստը՝ Հակոբ աղա Յաղջյան, նրա փեսան, նույն գյուղից մի այլ երիտասարդ ու մարաշցի Հարությունը, որն այդ գյուղում խանութպան է, ձերբակալվում են այն մեղադրանքով, որ արգելված երգեր են երգում: Երգի տետրակը գայմագամին ներկայացրել է Փոթիշ Կարապետ անունով մի գեյթունցի: Վերջ պարզվում է, որ Փոթիշ Կարապետը վրեժխնդիր լինելու համար Հակոբ աղայից նրա համար, որ նա մերժել է տալ իր աղջիկը սրա տղային (Փոթիշի տղան նրա հովիվն է) գողանում է ուսուցչի սենյակից նրա տետրակը ու ներկայացնելով գայմագամին, սուտ վկայություն է տալիս, թե այդ անձնավորությունները հավաքված միասին երգում էին: Փոթիշ Կարապետը իմ բանտ մտնելու սկզբում Մարաշի բանտումն էր ձիու գողության պատճառով: Ես նրան լավ էի վերաբերվում, որովհետև Ջեյթունի ապստամբության ժամանակ նա հայ ապստամբների թնդանոթածիճն է եղել: Իսկ հիմա այդ ստոր միջոցով իր վրեժն է առնում: Եկավ բանտի դուռը իմիջիայլոց և ինձ կանչեց, իբրև վաղաժամ ծանոթ: Ես մոտեցա դռանը, ասացի, որ ես մատնիչ մարդկանց հետ խոսելու կարիք չունեմ՝ շատ կարմրեց, ուզեց բացատրել, բայց ես թողի ու հեռացա:

Այդքան կարճ միջոցում 16 քաղաքական գործ է բացված Մարաշի ու Ջեյթունի շրջանում, ամեն մի դեպք իր հետ բերել է ընդհանուր խուճապ, հալածանք, երթևեկությանց ընդհատում, զինվորական դրություն, խուզարկություններ, սարսափներ ու անվերջ բանտարկություն, դրան հարակից նվերների և կաշառքների առաքում: Կաշառք առնվում էր նաև թուրքերից և մանավանդ քրդերից: Սակայն նրանց տվածն ավելի գաղտնի էր պահվում: Հայերի տվածի մասին ինձ տեղեկացնում էին իբրև եվրոպացի, որպեսզի դուրս գալուց հրապարակեմ: Ամեն մի բարձր պաշտոնյա ուներ մեկ-երկու վստահելի անձնավորություն, որոնց այս կամ [այն] հիմնարկության մեջ պաշտոնի էին կապած և որոնք միջնորդներ էին մեղադրվողի ու պատասխանատու պաշտոնյայի [միջև]: Բանտի բոլոր պաշտոնյաները այդպիսի միջնորդի դեր էին խաղում և հենց այդ դերի համար էլ նշանակված էին որպես հսկիչներ ու վերակացուներ: Այսպես, դատախազի համար կաշառք էր ստանում քրոջ որդին՝ Էոմեր աղան, բանտի գարդիանը: Դատարանի անդամ Մահմեդ բեյի համար՝ Խալիլ էֆենդին, նույնպես գարդիան: Դատարանի նախագահ աղալիացի Քյազըլ էֆենդին՝ յուզբաշի Մահմեդ աղայի միջոցով, Դատեր փաշան իր եղբայր Մահմեդ բեյի ձեռքով և այլն, շատերը որոնց բոլորին չեն կարողացել ստուգել:

Մի գիշեր զինվորներ ու ժանդարմներ մտնում են ամերիկացի միսիոներ մատր [միստեր] Միքայի տունը գիշերով՝ կասսան²⁸ գողանալու համար: Սակայն պահակներն զարթնում են, երկուստեք հրացանածգություն է տեղի ունենում և հար-

28 Դրամարկը:

ձակվողները փախչում են: Կառավարությունը հանցավորներին թողած ձերբակալում է չերթեզ Համիդ Բեյին, կոշկակար Պետրոսին և չարխչի Ասատուրին ու որբանոցի 16 տարեկան տղա Հարությունին: Սառ Միքայլը որբանոց է բացել հայերի համար և աղքատ հայերին նպաստ է բաշխում: Որպեսզի նրա ներկայությունից ազատվի, կառավարությունը այս հարձակումը սարքում է, նախ նրան փախցնելու մտքով, որ դադրի հայերին նպաստ տալը և Ամերիկա տեղեկություններ գրելը, և ապա թշնամացնի ֆրանսիական կոնսուլի հետ, որի դավազ չերթեզին ևս մեղադրեցին այդ հարձակման գործում, իբրև Համիդ Բեյի ընկեր:

Կոնսուլը իր դավազին չհանձնեց, բողոքելով այդ արարքի դեմ: Սառ Միքայլը նույնպես պնդում էր, որ իր տան վրա հարձակվողները զինվորներ են եղել: Կառավարությունը ուշ չդարձրեց և բանտարկյալներին դատապարտեց 3 ½ տարով: Չերթեզ Համիդ Բեյը Մուավիին խոստացել էր մի արծաթապատ կոթով դամզի²⁹ և մի լավ յափնջի: Յափնջին չէր հավանել և պահանջել էր դրամ ևս: Համիդ Բեյը իմ սենյակումն էր սպրում, խնդրեց, որ իմ յափնջին ծախեմ իրեն՝ մուավիին ուղարկելու համար: Չուզեցի մերժել, մանավանդ, որ յափնջին ինձ պետք չէր, տվի 6 մեջիդիեով: Ուղարկեց, ընդունել էր, բայց պնդել էր, որ առանց դրամի չի կարող արդարացնել: Դատը վերջացավ 3 ½ տարով: Մուավինը լուր էր ուղարկել, որ այդ հանցանքը շատ մեծ պատիժ էր պահանջում, ու իր մեղմ մեղադրանքով հաջողեցրեց խնդիրը 3 ½ տարով կապելու:

Այս գործում կառավարությունը գիտակցորեն անմեղներին դատապարտեց, որպեսզի կարողանա պատասխանատվությունից ազատվել: Զինվորներին չէր կարող բանտարկել, դրանով իր սադրանքը հայտնի պիտի դառնար:

Վերն ասացի, որ հայերի մեջ քաղաքական հանցավորներից դուրս քրեական հանցավորներ քիչ կային: Դրանց թվում են՝

1900 թվի աշնանը Կապանի մոտերքում սպանվեցավ մի թուրք կին և նրա ամուսինը վիրավորվեց հայերի ձեռքով: Ոճրագործներն էին Ադանայյան Վարդիվորը՝ զեյթունցի ու կապանցի Արթինը: Ո՛րպիսի ցնցում ու սարսափ այս դեպքի շուրջ: Լուր տարածվեց, որ հայերը նորից ապստամբել են: Ամեն կողմից զորք հասցրին Զեյթունի, Ֆոնուզի, Կապանի շրջակայքը բռնելու համար: Դրանցից մեկը դատապարտվեց մահվան, մյուսը՝ 101 տարվան: Մահվան դատապարտվածները սովորաբար չեն ենթարկվում մահապատժի: Դրա համար հարկավոր է սուլթանի իրադեն, իսկ նա սովորաբար այդ առթիվ իրադե չի հանում:

Թուրքերի գործած սպանություններից միայն մեկն էր մահվան պատժի դատապարտված, այն էլ երեք մարդ սպանած լինելու համար: Ֆէնքլի Ահմեդն էր դա, որ հայերի դեմ եղած որևէ անարդար վարմունքի դեպքում հայերի պաշտպաններից մեկն էր:

Ջեյթունի Ս. Սարգիս եկեղեցին կողոպտելու համար դատապարտվեցին 3 ½ տարվա բանտարկության զեյթունցի Խաչեր և Ասատուր և մի թուրք:

Հայերին թուրքերի կողմից հասցրած զրկանքների համար սովորաբար պատիժ չէր տրվում: Եկեղեցին թալանող թուրքը պատժվեց կոնսուլի պնդումով, ինչպես և սարլարցի մոլլա Մուստաֆան, որ բազմաթիվ համագյուղացիների հետ միասին փախցրել էր նույն գյուղացի Հարությունի կնոջն ու բռնաբարել: Բոլորին ազատեցին, միայն մոլլա Մուստաֆային դատապարտեցին 3 տարով: Ծիծաղելի այն է, [որ] հարձակվող այդքան թուրքերի հետ միասին բանտն էին բերել և տուժող կնոջ ամուսնուն՝ Հարությունին, որպես թե թուրքերին դիմադրություն է ցույց տվել:

Հայ ժողովրդի քաղաքական հանցանքները թվելիս մենք տեսանք, որ դրանք մեծ մասամբ իրար նկատմամբ եղած զրպարտություններ են, անհատական հաշիվներ, վրեժխնդրության մի տգեղ ձև:

Այժմ մի քանի տխուր փաստեր ևս հայ անհատների կողմից:

²⁹ Մորակ:

Մարաշցի Թոփալ օղլի Հովհաննեսը բանտարկվեց իր հոր մասին մի կեղծ նամակ գրած լինելու համար, որպեսզի իր հորը բանտարկել տալով, կարողանա նրա կարողությունը լսժռել: Կառավարությունը նրան 3 տարով բանտարկեց:

Ֆնուզցի Թոփալյան Կարապետը տեսնում է, որ զեյթունցի Խաչերը³⁰ առատադը ծակում է փախչելու մտքով, իմաց է տալիս պահապանին: Խաչերին գիշերով այնքան են ծեծում, որ առավոտյան մերձիմահ էր, աղիքներից արյուն էր հոսում: Երբ բժիշկը եկավ, ես դիմեցի նրան ու պահանջեցի, որ նա պաշտոնապես կառավարությանը իմաց տա այդ վայրենի արարքի համար: Նա խոստացավ, բայց իհարկե ոչ մի բողոք էլ չհայտնեց: Նույն օրը բանտապետը ինձ կանչեց ու շատ քաղաքավարի ձևով հասկացրեց ինձ, թե՛ դու օտար մի բուլղար մարդ ես, ինչիդ է պետք, թե մի հայի ծեծել են: Քեզ ձեռք տվող չկա, քո պատիվը պահում են, դու էլ էսպես դեպքերում սուս կաց: Ես իհարկե հայտնեցի, որ նման դեպքերում չեն կարող լռել՝ հայ չլինի, թուրք լինի՝ կբողոքեն, եթե տեսնեն անարդարություն է կատարվում բանտում: Պետք է ասած, որ հաճախ իմ ներկայությունը բանտում շատ խստությունների ու աղմուկների առաջն է առել:

Լևոն անունով մի տղա, որ հաճախ բանտ էր մտնում գողության պատճառով, գնում է ֆրանսիական հյուպատոսին խաբում, թե բանտարկյալ հայերը սոված են, 3 մեջիդիե է ստանում այդ նպատակի համար, բայց փախչում է Երուսաղեմ:

Ֆընտըճագցի Փանոսը գողացավ զեյթունցի Նազարեթի 5 ոսկին և 16 դագին³¹: Այդ դրամները գաղելու [գողանալու] համար ստացան արաբ Էմին Չավուշը և Աշի Ահմեդ (երկուսն էլ բանտարկյալ) և սեփականեցին, իսկ գարդիան Խալիլ էֆենդին որոշ բաժին ստանալով գողո՞նից, խնդիրը ծածկեց: Փանոսը մի դրուշ չստացավ:

Արշակ սարկավագ Միհրդատյանը բանտից նամակ է գրում կաթոլիկ գերապայծառին, որ ինքը կաթոլիկություն կընդունի, եթե իրեն ազատեն բանտից:

Մեր նոր բանտ մտած ժամանակ բոլոր հայերը խնդրագրեր էին պատրաստել փաշային, որով հայտնում էին, թե կամովին իսլամություն են ընդունում: Այդ տխուր գործի առաջն առանք ես, Թղլյան Պողոսը, պաբաշցի Գալուստը և իր եղբայր Պետրոսը:

Բանտից դուրս խոսվում էր այդ ուղղությամբ Նազարեթ Չավուշի մասին, որ ապստամբության ժամանակ այնքան քաջություններ է կատարել, բայց լինելով կրքոտ մարդ, անհատական թշնամությամբ հաճախ մատնություններ է արել, ինչպես օրինակ Ջեյթունի ուսուցիչների և այլ գործերում: Այս կետը լսածիս համաձայն են գրել, ստուգել չեն կարողացել: Մենք վերը տեսանք նման մի տիպ՝ ապստամբության ժամանակ թնդանոթաձիգ է, իսկ հետո մատնիչ: Փոթիշ Կարապետն է դա: Եվ որքան շատ են այդ վատ տիպերը, սակայն երբ կոիվ է, այդ բոլոր թշնամությունները վերանում են և ամենքը մի սիրտ, մի մարմին դառած հարձակվում են:

Չերքեզ Նուրին, որ 1895-ի ապստամբության ժամանակ եղել է թըրքական բանակում, բանտում պատմում էր, թե շատ դեպքերում 10 հայի դիմաց 1000-ավոր թուրքեր փախչում էին, այնքան մեծ էր զեյթունցիների սարսափը: Այդ սարսափը ազդում էր մինչև իսկ Մարաշի վրա, որ 40 վերստ³² հեռու է Ջեյթունից: Բայրամի³³ օրերին, Մարաշի Ուլու մզկիթի մինարեթի գլխին հատկապես մի հսկիչ է կանգնում ու շարունակ դիտում Ախր-դաղի վայրէջքը, որ չլինի թե բայրամի կեր ու խումից օգտվելով զեյթունցիք վրա տան հանկարծ և քաղաքին տիրեն: Եթե այս իրակա-նություն էլ չէ, համենայն դեպս զեյթունցիների սարսափը փաստող մի պատմու-թյուն է:

Մենք տեսանք, որ հայերի դեմ եղած թուրքական հանցանքներից միայն եր-

30 Առաջին անգամ հիշատակվում է Փանոս անունով, որն ուղղված է հուշագրի կողմից: Հաջորդ նախադասությունում հիշատակվում է որպես Խաչեր:

31 Սագ:

32 1 վերստը հավասար է 1067 մ:

33 Պասից հետո:

կուսը պատժվեցին, այն էլ ֆրանսիական կոնսուլի համառ պնդումների պատճառով: Այժմ տեսնենք մի քանի օրինակ, ուր հանցավոր թուրքերը չպատժվեցին: 1901 թ. աշնանը զինվորները արտոյալ հայեր են տանում Ադանայից դեպի Խարբեղ: Բազարջիկ օվայում Ադուս գետը անցնելիս զինվորները հրացանի կոթով զարկում են և բոլորին ջուրը թափում, իսկ իրենք մի զենքը ծախում են, ներկայանում կառավարության, գանգատվելով, որ ահա հայ արքայալներն իրենց հրացանը առանու փախան: Այնինչ մի քյուրդ տեսած է լինում և այստեղ այնտեղ տարածում, որ զինվորները սպանեցին: Այդ քյուրդին բանտարկեցին և մինչև որ նա իդարե մեջլիսի³⁴ ներկայության չհայտնեց, թե ինքը ոչինչ չի տեսել, չարձակեցին:

1902 թվին, մի մանրավաճառ հայ, կաբակլի Հովհաննեսի փեսան սպանվեց: Սպանող երկու թուրքերը բռնվեցին, բայց շուտով ազատ արձակվեցին իբրև անմեղներ:

Նույն թվին Բազարջիգի մոտերքում սպանեցին մի տարիքով հայի, որ մանրավաճառությամբ էր պարապում: Կառավարությունը ձերբակալեց նրա բարեկամ երկու քյուրդի՝ Սալման աղային և նրա եղբորը, որոնց տանը վերջին գիշերը հյուրասիրվել էր սպանվածը: Սպանվածի եղբայրն ասում է, թե դրանք չեն եղբորս սպանողները, բայց կառավարությունը այդ միջոցով աշխատում է հայերի և դժլի կոչված քրդերի բարեկամական հարաբերությունը փչացնել:

Նույն թվի դեկտեմբերին, բայրամի առթիվ Մարաշում տոնախմբություն կատարելիս ջիրդի³⁵ ժամանակ թուրք ամբոխի և գորքի միջև ընդհարում տեղի ունեցավ՝ փախչող փախչողի³⁶: Մեջտեղ հայերի խանութները թալանվեցին, շատ հայեր ծեծվեցին: Մեկն էլ խենչալով³⁷ վիրավորվեց: Երեք թուրք բանտարկեցին միայն մի շաբաթով և այն [էլ] ոչ թե հայերին վնասելու, այլ զինվորներին դիմադրություն ցույց տալու համար:

1903 թ. սեպտեմբերին պահեստի զինվորներ էին ժողովում Մակեդոնիայում ծագած շարժումները³⁸ ճնշելու համար: Քաղաքում ահագին իրարանցում կար: Կառավարությունից դժգոհ՝ զինվորները իրենց զայրույթը հայերի խանութները թալանելով էին մեղմում: Պիտի գնան Մակեդոնիա քրիստոնյաների դեմ կռվելու: Հենց իրենց քթի տակ քրիստոնյաներ կան, նախ նրանց կվնասեն՝ հետո կգնան հեռուները: Գրգիռը ժողովրդի մեջ շատ մեծ էր, եթե իմանային, որ մեծ ջարդերի ժամանակ կատարած սպանությունները կներվեին՝ մի հատ հայ էլ չէին թողնի, որ հիմա նորից չգնային պատերազմ: Թուրք ամբոխը կարծում է, թե երբ իր պետությունը ընդհարում է ունենում որևէ քրիստոնյա ժողովրդի հետ, դրա հիմնական պատճառը հայերն են: Ուրեմն, եթե հայերը չլինեն, այդ տարածայնություններն էլ կվերանան և իրենք կազատվեն մշտական պատերազմներ վարելուց:

1902 թ. բանտում տեղի ունեցավ մի մեծ կռիվ: Կռվողները մարդասպաններ էին, որոնք 10-15 տարվա դատապարտվածներ էին: Որպեսզի այդ առթիվ տրվող պատժից հայերը չազատվեն, քանի որ հայերը խառը չէին այդ կռվին, որոշում հանեցին, թե 5 տարուց վեր դատապարտվածները պիտի շղթայակիր լինեն: Եվ իրավ, մի քանի կռվարար թուրքերի հետ բոլոր հայ քաղաքական բանտարկյալներին էլ շղթայեցին: Այդ տևեց 3 ամբողջ ամիս, մինչև որ Հայոց պատրիարքի դիմումների վրա Պոլսից կարգադրություն եղավ շղթաները հանել³⁹:

Այդ դեպքին ինձ ևս ուզեցին շղթայել: Երկու անգամ տարան ինձ: Բայց վերջը

34 Ղեկավարության:

35 Նշանակում է մատաղի տոն:

36 Այդպես է բնագրում:

37 Դաշույն:

38 1903 թ. Մակեդոնիայում բռնկվում է հակասոմանյան ապստամբություն: Ապստամբները նպատակ ունեին հասնելու ինքնավարության: Ապստամբությունը դաժանաբար ճնշվում է: Թուրքերը ոչնչացնում են 201 գյուղ, սպանվում են 4694 հոգի, իսկ 30 հազարը փախչում է Բուլղարիա:

39 Նույն միջոցին պարրիարքարանի կողմից պահանջված էր քաղաքական հայ հանցավորների ցուցակը: Այդ պահանջի հետք հայերը մեծ հոյակեր կապեցին ու անհամբեր սպասում էին, թե կներվեն: Ջուր հոյակեր:

չշրթայեցին: Դուրսը հարցրել էին՝ դատախազը չէր համաձայնել: Կովի դեպքում, երբ գինվորներ, ժանդարմներ ներս են վազում բանտ կարգը վերականգնելու համար, առաջին ժարվածը հայերին են տալիս, որոնք անկյուններում քաշված կանգնած են լինում:

Թուրքերի վկաներին թույլ են տալիս ոչ միայն դարպասին մոտենալ ու խոսել, այլև անց են կացնում ներս, որ իրար լավ հասկանան, իսկ հայերի վկաներին դարպասին իսկ չեն մոտեցնում:

Թուրք պաշտոնյան ընդհանրապես կաշառակեր լինելով և մանավանդ հային հալածանքի արժանի գտնելով, նա ունի մի առավելություն, որ կազմակերպված ու տրադիցիաների գերի դարձած երկրների պաշտոնյաները չունեն: Այդ թուրք պետական մարդու դեմոկրատ-ժողովրդական վարմունքն է դեպի իր ստորադրյալը, դեպի իր ժողովուրդը: Կատակասեր մարդիկ են, պաշտոնից դուրս հասարակ մարդկանց խառնվել, խոսել, բարեկամություն անել՝ սովորական երևույթ է թուրք պաշտոնյայի համար: Բայրամներին զուռնա են բերում բանտ և ուրախացնում բանտարկյալներին: Բանտի պաշտոնյաները, տնօրենը, դրսի պաշտոնյաներից շատերը, յուզբաշին, նույնիսկ բինբաշին ներս են մտնում, բանտարկյալների հետ սովորական շնորհավորությունները փոխանակում, բանտարկյալների եփած թեյն ու սուրճը խմում, նվազել տալիս, բանտարկյալներին առաջարկում կլոր պար բռնել, իրենք խառը բռնում են ու պարում: Հաճախ պատահում է, որ սովորական օրերին մի յուզբաշի, մի այլ աստիճանավոր ներս է գալիս, նստում բանտարկյալների մեջ, նրանց երգը լսում: Հետո որևէ հեքիաթ է պատմել տալիս, ինքն է պատմում իր գլխով անցածը, առածներ և առակներ պատմում, ծիծաղում, ծիծաղեցնում ու այնպես գնում:

Տոների մասին խոսելուց հետո արժե և հայերի կրոնական օրերի կատարումը հիշատակել: Դրսից հայ եկեղեցու ներկայացուցիչն է գալիս, բերում է եկեղեցում և այլուր բանտարկյալների համար լիանգանակած դրամ բաժանում: Տոն է շնորհավորում, պահպանիչ ատում և այնպես գնում: Դրամ բաժանելիս, որպես քրիստոնյա, ինձ էլ էին բաժին հանում՝ ես հրաժարվում էի, առարկելով, որ բավական դրամ ունեմ իմ ծախսերի համար:

Հենց որ դատապարտվեցի, կառավարության կողմից լուր ուղարկվեց, որ իմ դրամները կարող եմ վերցնել և ում ուզում եմ տամ: Ես հարցուփորձ արի, թե արդյոք Մարաշում բուլղար կամ հույն կամ: Ասացին, որ հույն երկու եղբայրներ կան և շատ վստահելի մարդիկ են: Կուտիլակի ազգանվամբ Յանի ու Վասիլի եղբայրներ, որոնք օղիի գործարան ունեին: Միակ հույները Մարաշում: Կանչեցի բանտի դռանը: Շատ պատվական մարդիկ դուրս եկան: Իմ դրամները վերցրին ու շաբաթը մի անգամ իրենց ծառան ուղարկում էին ու հարցնում՝ ինչ է պետք ինձ և ըստ այն ուղարկում էին ամեն ինչ, հետն էլ ուղարկածի հաշիվը: Շաբար, յուղ, բրինձ, թեյ, ամեն ինչ: Այդ մարդկանց հետ կապվելը իմ գործին շատ հարմար եկավ: Նրանց միջոցով ես կարողացա ոչ միայն նամակագրություն պահել Մարաշի ֆրանսիական կոնսուլի, Հալեպի ռուսական կոնսուլի և Պոլսի բուլղարական ներկայացուցչի հետ, այլև, որ կարևորն է, կարողացա կապ պահպանել Եգիպտոսի մեր ընկերների հետ՝ “Alexandrie (Egypte) toite postale N° 58, Georges Petkoff հասցեով: Եթե հայի տված լինեի ոչ ոք այդ հանդգնությունը չէր հանձն առնի: Հույն է, որ լավ գիտե, թե ես ինչի համար եմ դատապարտված, բայց և այնպես նամակներս ստանում է և ուղարկում: Իսկ իմ և այդ հույների միջև կապ պահպանողը գլխավորապես ժանդարմներն էին կամ թե գարդիաներից մեկը: Սովորաբար նամակս տանելու համար տալիս էի մի դուրուշ (8 կոպեկ), այնտեղ նամակս ստանալիս, բերողին հույները հյուրասիրում էին օղիով: Հյուպատոսներին ես նույնն էի կրկնում, թե ես բոլգար եմ, բայց դատապարտել են որպես ռուսահպատակ հայ ու պահանջում էի, որ միջամտեն: Բուլղարական ներկայացուցչին գրածս դիմումի մեջ հայտնել էի պասպորտիս համարը և հիշատակել, որ 1896 թվի օգոստոսի 19-ին պասպորտը Պոլսո բուլղարական ներկայացուցչությունից եմ ստացել:

Շատ չանցած ստացա պատասխան, 1900 թվի հունվարի 7-ին ստացա պաշտոնական գրություն և ներկայացուցի ստորագրությամբ: Այդ նամակը շատ խնամքով պահել եմ և այժմ էլ այս տողերը գրելիս ձեռքիս տակն է: Բլանկի ձևակառուցումով է՝ Дипломатическо агентство на Българското Княжество. Цариградъ, 17 Декемвр, 1899. Տեքստը հետևյալն է. Պարոն, Ձեր նամակը ժամանակին ստացել եմ: Ինչպես բուլղար ցավում եմ Ձեր վիճակի վրա և ինչպես Բուլղարիայի ներկայացուցիչ իր ժամանակին դիմում եմ արել որքան գործն է պահանջում, աշխատում եմ և թվում է, թե շուտով Դուք կազատվեք: Բայց քանի որ հնարավոր չէ նախատեսել ճշտորեն թե երբ կվերջանա այդ աշխատանքը, ես Ձեզ խնդրում եմ մի քիչ ժամանակ ևս համբերեք: Ստորագրությունը՝ տակը՝ “До господина Д. Маринов-Попов, въ затвора въ Марашъ”:

Այս նամակը մեծ հույս էր տալիս, որ շուտով ինձ կազատեն: Մինչև այդ ինձ կառավարական շրջանից մի քանի անգամ լուր հասավ, որ շուտով ինձ կազատեն, որովհետև Պոլսից հարցնում են, թե ինչպես է եղել, որ միևնույն անձը երկու պետության հպատակ է նշանակվում պաշտոնական դատական թղթերում: Այս լուրը տարածված է և բանտում: Ամենքը խոսում են, որ հակառակ դատապարտությանս, եվրոպական պետություններն ինձ չեն թողնի թրքական բանտում: Ես արտոնյալ դիրք ունեմ, հետո շատ քաղաքավարի էին վարվում թե բանտարկյալները, թե պաշտոնյաները: Երկու անգամ առիթ պատահեց ընդհարվելու գարդիաններից մեկի և բանտի գործավարի հետ: Սրանք երկուսն էլ Սարաչի հին ազնվական ընտանիքներից էին, գարդիանը Բայազիտ գաղտ Մահմեդ բեյ [էր], գործավարը Զուլ-ղադիր հին սելջուկյան տոհմից, Ալի բեյ:

1900 թ. հունիս 10-ի երեկոյան, երբ դռները փակվում էին, խնդրեցի դուռը բանալ, դժվարացան, վերջը բացին, դուրս եկա: Ալի բեյը, որն այդ ժամին բանտումն էր, շատ չոր կերպով դիմեց ինձ, թե միթե իրենք մեր ծառաներն են, որ դուռը ուզած ժամանակ բանան ու փակեն: Այդ չոր ձևին ես նույն չորությամբ պատասխանեցի.

- Այո, մեր ծառաներն եք:

Նա խոսք չգտավ այդ վիրավորանքին պատասխանելու, ասաց.

- Կերած ...ին նայիր⁴⁰:

- Դու կեր ...ը,- ասի⁴¹:

Տեղից վեր թռավ, որ ինձ խփի, մինչև ձեռքը բարձրացնելը ես երկուսը իջա նրա գլխին, ուսին: Գարդիանները, ժանդարմները վազեցին, մեր մեջ մտան ու դրանով էլ գործը վերջացավ: Մյուս օրը ես էի գանգատավոր բանտապետին, նրա արարքի համար: Նա ինձ ասաց, թե եթե արած լիներ մի մի թուրք, ուրիշ կերպ կվարվեյինք, բայց գնա աղոթք արա, որ օտարահպատակ ես և մենք այդ գործը ծածկում ենք, որ դուրսը չլավի:

Նման մի դեպք պատահեց 1901 թ. դեկտեմբերի 2-ին Մահմեդ բեյի հետ: Դռները փակվելու ժամանակ, երբ ամենքը ներս էին մտնում, ինձ արգելեց գնալ արտաքնոց: Ես պնդեցի՝ նա հայտարարեց, որ ջղայնացած է, չպետք է պնդել: Ես ասացի, որ ջհաննամում⁴² կարող է ջղայնանալ: Այդ խոսքի վրա ձեռքը վերցրեց, որպես թե ինձ խփելու համար: Մոտս ջրլիով լի իբրիջ⁴³ կար դրված, վերցրի ու իջեցրի մեջքին: Զինվորներին կանչեց, որ ինձ դուրս տանեն: Իմ սենյակի մարդիկ, գլխավորապես թուրքեր, դուռը ներսից ամրացրին՝ ջրի կարասը և այլ բաներ դռան ետևը լցրին ու հայտարարեցին, որ գիշերով դուռը չեն թույլ տա բանալ: Այդպես էլ մնաց: Բոլոր լուսամուտներից ուրախության աղաղակներ դուրս թռան բանտարկյալների բերանից ու աղաղակեցին՝ «Դիմիտրի, ալընա սաղլըք (ձեռքիդ առողջություն):

Այդպիսի մի վարմունք չէր ներվի ոչ թե մի հայի, այլ ամենաազդեցիկ թուրք բանտարկյալի: Թուրքի վրա քրիստոնյան ձեռք բարձրացնի և այն [էլ] բանտում, դա

40 Կախման կետերը բնագրիսն են:

41 Կախման կետերը բնագրիսն են:

42 Դժոխք:

43 Ջրով լի կճուճ:

աններելի հանցանք է:

Հաջորդ առավոտյան բանտապետը կանչեց և երբ տեսավ շատ տաքացած խոսում են, սպառնալով, որ կոնսուլին ինաց կտամ, խնդրեց հաշտվել Մեհմեդ բեյի հետ և խնդիրը փակենք:

-Դու իբրիջով խփում ես օրուջ⁴⁴ գիշերը մուսուլմանի, և դու նա բողոքում, հանդիմանեց հայրաբար ու գործը փակեց:

Երբ բանտարկյալները տեսան, որ ինձ ոչինչ չարին, ավելի քան իմ դիրքը բարձրացավ նրանց աչքում: Արդեն նրանց համար իմ մեքենան մեծ բան էր: Ես մեծ վարպետ էի, այնքան հայտնի, որ Դերսիմի մյուլթեսէրը՝ Ֆրայտեղից իր ֆոնոգրաֆի կարևոր մասը ուղարկել էր Մարաշի մյուլթեսէրը՝ ֆին և խնդրել շինել տալ այն վարպետին, որ Ֆրանգուստանից է եկել և այժմ բանտումն է: Ես սարքեցի այդ փչացած մասը, որ ինքնին չնչին բան էր, ինձ 6 մեջիդիյե փող էր ուղարկել իբրև վարձ: Մեքենայի երգելը նրանք ինչ որ գերբնական բան էին համարում, և նրանց թվում էր, որ իմ ձեռքից ամեն ինչ կգա, հաճախ միամտաբար խնդրում էին մի գործիք հնարել, որով կարելի լինի բանտից անհայտանալ: Եվրոպացիների մասին շատ զարմանալի բաներ են լսել և շատն էլ աչքով տեսել: Մարաշում 1895-ի աշնանը մեծ կոտորածից հետո մի 20 օր չանցած նորից մի խլրտում է ընկնում, և թուրք ամբոխը հարձակվում է հայերի վրա: Ֆրանսիական կոնսուլը մենակ, ձի է նստում ու շտապում շուկա, ուր զինված թուրքերն են վխտում: Իր մտրակով բողոքին քշում է ու ցրում, ոչ ոք չի համարձակվում որևէ պատասխան տալ, ընդհակառակը՝ հարգանքով ողջունում են ու անցնում: Դրանով սպասվելիք ջարդը տեղի չի ունենում: Այնտեղ ուր զինվորները ամբոխին չեն կարող զսպել, մի եվրոպացին այդ անում է: Ամբոխի համար դա գերբնական մի բան է:

Մարաշցիք չեն կարող մոռանալ 1861 թ. դեպքը, երբ մի անգլիացի վաճառակա-նի իր տան մեջ այրել են: Այդ հանցանքի համար 40 մեծամեծ բեյեր Զուլ Ղադիր սելջուկյան տոհմից աքտորվել են Ֆեզան և այնտեղից ոչ մեկը չի վերադարձել:

Եվրոպացիների հնարագիտությունը ցույց տալու համար պատմում էին բանտում, որ մի 15 տարի առաջ ավազակները թալանում են մի ֆրենկի: Նա էլ առանց դիմադրելու տալիս է ամեն ինչ, բայց այդ միջոցին նրանց նկարում է: Հաջորդ օրը ներկայանում է կառավարությանն և պահանջում ձեռքակալել նկարի մարդկանց: Ավազակները փնտրվում են: Ավազակապետը ասում է ընկերներին.

-Չէի ասում, որ սատանայի հետ գործ ունենալու չէ:

Եվրոպացուն սատանա էին ասում՝ չէ՞ որ սատանի գլուխը ֆրենկին բաժին է մնացել: Եվ ավազակապետը ներկայանում է գիշերով Ալեքսանդրետտի ֆրանսիական կոնսուլի տունը, ուր իջևանած է լինում եվրոպացին, վերադարձում է խլած իրերը և խնդրում է իրեն ներել: Այս դեպքը մեծ իրարարանցում է առաջ բերում թուրք ամբոխի մեջ և համոզում, որ եվրոպացու հետ միայն խնդրելով կարելի է գործ տեսնել: Այս բոլորը թուրք ժողովրդին ներշնչել են մի ներքին ստավախություն, որ վերջիվերջո ֆրենկն իր խելքով պիտի հաղթի օսմանլուին: Նրա[նց] կարծիքով վերջին պատերազմը տեղի պիտի ունենա Ամուկ դաշտում, որ գտնվում է Անտիոքի և Քիլիսի մեջ տեղում: Ֆրենկները պիտի հաղթեն, մահմեդականները կքաշվեն Շամր-Շէրիֆ (Դամասկոս) իրենց սրբազան քաղաքը, ուր մեսսիան կրկին անգամ պիտի գա և խաղաղություն վերականգնի աշխարհում: Այս գրույցի ծշմարտության մեջ համոզված են բոլոր թուրքերը և մտերմորեն խոսելիս պատմում են քրիստոնյաներին: Այսպես է գրված իրենց սրբազան գրքում, ասում են թուրքերը: Շատերն ինձ հետ խոսելիս հայտնել են, որ շատ վատ վարվեցին հայերի հետ՝ նրանց կոտորելով, թալանելով, քանի որ Ս. Գիրքն անգամ վկայում է, որ քրիստոնեությունը վերջիվերջո պիտի հաղթի մահմեդականության:

Ամիսներ ամիսների հետևից անցնում են, շարունակ թե՛ դրսից՝ կոնսուլից և թե՛ ներսից՝ կառավարությունից լուր է հասնում ինձ, որ շուտով ինձ կազատեն, բայց

44 Պապի:

իրողությունը մնում է նույնը: Կամաց-կամաց ընտելանում են բանտային կյանքին: Հոգեպես հանգիստ են, որովհետև իմ բուլդար լինելուն համոզվելու պես, դրսի ահը, թե շուտով ապստամբություն կլինի հայերի կողմից, չքացավ, նորմալ կյանք սկսվեց: Թող այդպես լինի, թող տեղացի հայերը չվհասվեն, ես էլ 5 տարի կմնամ, արդեն հաշտվում եմ այս գաղափարի հետ: Բայց մի կարոտ կա մարդու հոգում՝ այդ ազատ կյանքն է, ուր ոչ ոք քեզ չի հետևում: Հեռուն այնքան քաղցր է թվում, այնքան երազական: Բակի հեռավոր մի անկյունից, իմ խուցի վերին փոքրիկ անցքից երևում է Ախր-դաղի վերնաշերտը: Որքան գրավիչ է այդ փոքրիկ պատկերը: Այնտեղ մարդ չկա, այնտեղ կարելի է ազատ շնչել: Մարդկանց ներկայությունը այնպես է ձանձրացրել, որ ամեն ինչ կտամ միայն թե ինձ առանձին մի սենյակ տան: Մարդ ամփոփվի իր մեջ, մի քիչ ապրի ինքն իրենիով, վերանա և մոռանա իրականությունը, ուր միայն կեղտ, բռնություն, աղքատություն ու անեծք կա: Արդյո՞ք միայնություն ձգտելու այդ խորը տենչը չէ, որ հետո, երբ ազատ էի, սիրում էի հաճախ զբոսանքի գնալ մեն-մենակ և այժմ էլ առանց ընկերի ես ամբողջ օրը կարող եմ անցկացնել առանց ձանձրանալու: Մի շան հաչոցը բանտի պատերից դուրս, ինչ հիշողություն է արթնացնում մարդու մեջ: Լավ հիշում եմ, մի անգամ, գիշերը, շունը շատ մոտ հաչում էր, Համզան, մի երիտասարդ թուրք, քնի մեջ ձայնեց.

–Ահա, ահա, հասնում ենք գյուղ:

Մի ուրիշ անգամ գումնայի ձայն էր գալիս: Երևի հարսանիք էր՝ Դադալլի Մուստաֆան անկողնից թռավ, նստեց ու դեռ չչթափված.

–Մեր գյուղի եղանակն է,– ասաց ու հոնգուր-հոնգուր լաց եղավ:

Դեռ աչքիս առաջն է Քելեշ անունով մի քուրդ, որ հիանալի տամբուրա էր նվագում ու երգում: Նրա նվագը և երգը մի գեղեցիկ երաժշտություն էր: Այրվում էր նա, տոչորվում էր բանտի չորս պատի մեջ: Սիրահարված է եղել և աղջկա տերը, որպեսզի ազատվի սրանից, գրպարտել է, թե իր եզն է գողացել: Խորապես վիրավորված այդ մեղադրանքի համար և գրկված իր սիրո առարկայից, նա իր հավասարությունը կորցնելու վրա էր: Նա չէր տեսնում ոչ ոքի, նվագում էր ու երգում ինքն իր մեջ ամփոփված կամ շրջում էր բակի մեջ եղած աղբյուրի շուրջը, առանց մարդու նայելու, մոտենում էր փոքրիկ ուռենուն, որ չգիտես ինչպես պատահմամբ բուսել էր աղբյուրի կողքին և ձեռքով շոյելով նրա նեղ տերևները, նրանից ստացած զովությունը քսում էր շրթունքներին և ինչ որ լբան՝ մրմնջալով, լուռ արտասվում էր:

1900 թ. սեպտեմբերի 9-ին ֆրանսիական կոնսուլը տոմսակ էր գրել, որով հարցնում էր անցագրիս համարը և հույս հայտնում, որ մի ամսից կպարզվի իմ դրությունը: Բայց անցավ ամբողջ տարի և ոչ մի դրական բան: 1901-ին, հուլիս 14-ին ստացա Եգիպտոսից նամակ, որ երկտող էր, մի գրություն էր ներփակում եղբորիցս⁴⁵ Երվանդից: Դրա հետ միասին ստացա ֆրանսերեն և բուլղարերեն ավետարաններ: Ես ոչնչով չէի կարող պարապել. հայերեն կարդալ չէի կարող, որովհետև հայ չէի: Ուզել էի իմ ընկերներից ռուսական գրականություն, նրանք էլ այդ էին ուղարկել: Ավետարան կարդալով ֆրանսերեն էի սովորում: Դա ինձ հետաքրքրում էր: Բայց վերջապես մենակ դրանով չի կարելի օր անցկացնել: Դրսից ստացվում էին թերթեր հայերեն և հայաստա թուրքերեն լրագիր: Այս վերջինները Պողոսը (Թողյան), որին ես շատ մտերմացա և վերջն էլ բացվեցի որպես հայ, կարդում էր և ես լսում էի: Կամաց-կամաց ես սովորեցի թուրքերեն կարդալ: Դա էլ մի զբաղմունք էր: Պողոսը շատ լավ թուրքերեն գիտեր, ինձ դաս էր տալիս: Ամբողջ բանտում երկու հոգի գիտեին թուրքերեն գրել. երկուսն էլ հայ, մեկը Պողոսը, մյուսը Տիգրանը: Սրանք խնդիրներ էին գրում բանտարկյալների համար:

Ի դեպ, մենք նոր էինք մտել բանտ՝ 1899 թ. հուլիսի 27-ին բանտում ըմբոստություն տեղի ունեցավ: Ահագին աղմուկով վրա պրծան դարպասին, որ կոտրեն:

45 Հավանաբար նկատի ունի Հովհաննեսին, որը հայտնի էր Ա-Դո անունով:

Բոլորը միասին գոռացին, կանչելով. –Փաշա, բինբաշի, որ նրանք գան և իրենց բողոքը լսեն:

Ջորջ բերին, բանտարկյալներին ներս արին, պարագլուխներին շղթայեցին: Շղթայեցին և Պողոսին, որ իմ թելադրությամբ բողոք գրեց բանտարկյալների կողմից: Բողոքը վերաբերում էր հացի վատ հատկությանը: 4 հոգու դատի տվեցին որպես խռովարարներ: Այդ դատը տեղի ունեցավ 1900 թ. նոյեմբերի 21-ին: Խոտվարարներն էին Չերքեզ Սուլեյմանը, այթնապցի Սալմանը, Պողոսը և ես: Դատարանում տեսան, որ դարտակ խնդիր է, որ նպատակն է եղել խնդիրը տալ փաշային, քանի որ պաշտոնյաները խնդիրը տանել չեն ուզում, մեզ անպարտ արձակեցին: Բայց օգուտն այն եղավ, որ դատարանը բանտի պաշտոնյաներին պարտադրեց, որ նրանք ամեն բովանդակության խնդիրը պարտական են տեղ հասցնել, միննույն ժամանակ կարգադրվեց հացը լավացնել:

Այդ միջոցին, Եգիպտոսից Սմբատ Խաչատրյանից նամակ ստացա, որով առաջարկում էր իմ ռուսական պասպորտս, որ թողել էի Եգիպտոսում, ուղարկել Հալեայի կոնսուլին, որով կարող կլինեն ինձ ազատել: Ես իսկույն պատասխանեցի, որ այդպիսի անստություն չանեն, քանի որ իմ բուլղար լինելով ես կարողացել եմ ծածկել մեր ամբողջ ծրագիրը թուրք կառավարությունից, որով և հնարավորություն եմ տվել նորեկ ընկերներին շարունակել սկսած գործը: Քիչ անց նորից նամակ է գրում և հասցե ուզում՝ ինձ դրամ հասցնելու համար: Ես պատասխանում եմ, որ դրամի կարիք չունեն, իմ վաստակածը ինձ բավական է 5 տարի ապրելու համար, և թե իրենց դրամը թող ծախսեն գործի վրա: Եվ իսկապես, ես շատ քիչ ծախս ունեի: Միացել էի Պողոսին և միասին պատրաստում էինք և սնվում: Խիստ էժանություն էր: Շաքարի ֆունտը⁴⁶ 6 ½ կոպեկ: Խաղողի ֆունտը ½ կոպեկ և այլն: Այնպես որ ամիսը 2–2 ½ մեջիդիեն ինձ շատ բավական էր:

Պողոսի մասին խոսեցի: Արժե այդպիսի ազնիվ և անկաշառ մարդկանց մասին գրել և նրանց հիշել: Վերին աստճան նվիրված էր գործին: Աստվածային մի գայրույթ ուներ դեպի այն բոլոր թուլամորթները, որոնք գործի մեջ մտնելով, նեղ ընկնում նրան դավաճանում են: Համատ էր իր համոզմունքների մեջ և շատ որոշ[ակի] տեսակետ ուներ: Տատանումը անծանոթ էր նրան, սեթևեթեղ չգիտեր, անկեղծությունը հասնում էր չորության, կոպտության: Այդ տիպը տաճկահայ գործչի մեջ շատ հազվադեպ է եղել, և դրա համար էլ մեծ նշանակություն էի տալիս նրա կարծիքներին: Նա մնաց մինչև վերջ միակ մարդը, որից ես ոչինչ չթաքցրեցի: Եվ բանտում նա անփոխարինելի էր դրսի հետ կապս պահելու համար: Հաճախ նա էր տալիս իմ նամակը ժանդարմին, որ դուրս տանի: Նա ավելի մի բան էր քան ընկերը: Առանց նրան իմ բանտային կյանքը շատ ծանր կլիներ:

Պարապ ժամերս անցնելու համար ես մի տամբուրա գնեցի 13 դուրուշով և սկսեցի նվագել սովորել: Դա ինձ բավական զբաղեցրեց: Այդ գործիքը ես պահեցի և հետո բերի և մինչև այժմ էլ մոտս է: Ես նվագում էի տեղական երգեր, բայց երբեմն ուզում էի մեր կովկասյան երգերը լսել, սկսեցի փորձել և որպեսզի ինձ չմատնեն դիտմամբ մի քիչ աղավաղում էի եղանակները և ոչինչ, ես գոհ էի, որ իմ ծանոթ երգերն էի նվագում և դա ինձ բավական հաճույք էր պատճառում:

Մի անգամ Վասիլին գնաց Հալեայ, նախքան գնալը եկավ մոտս, նամակ տվի ռուս կոնսուլին հանձնելու, որի մեջ պնդել էի, որ քանի որ ինձ դատապարտել են իբրև ռուսահպատակ հայ, ուրեմն և իր պարտականությունն է իմ իրավունքները պաշտպանել, բացի այն պարտականությունը, որ նա ունի դեպի բուլղարները նման դեպքերում:

Նա ինձ պատասխանեց այսպես, եթե ես ռուսահպատակ եմ, ինչպես որ թուրքն է պնդում, ես պարտական եմ անմիջապես իրեն հաղորդել՝ հայտնել անունս և ազգանունս: Այդ դեպքում ինքը պարտական է անմիջապես դիմումներ կատարել ուր հարկն է ինձ ազատելու համար, այլ կերպ ինքը ոչինչ չի կարող անել: Ավելացրել

46 1 ֆունտը հավասար է 0,40951241 գ:

է, որ իմ նամակն ուղարկել է Պոլիս՝ բուլղարական գործակալության և իր կողմից էլ հորդորել է, որ աշխատեն ինձ ազատել:

Այդ միջնորդություններն իրենց ազդեցությունն էին ունենում Պոլսո թուրք կառավարության վրա և, այնտեղից մի քանի անգամ հարցրին Մարաշ, ստույգ իմանալու համար, թե ես ինչ եմ՝ հայ, թե՞ բուլղար: Մինչև իսկ մի անգամ մյուս-ֆետտի⁴⁷ էր եկել Մարաշ, դիմեցի գրավոր իրեն, կանչեց և ասաց, որ իմ հարցը ծեծվում է Պոլսում, երևի շուտով մի լուծում կստանա և ես կազատվեմ:

Սակայն այս բոլորը զուր անցան և վերջին երկու, երեք տարին այլևս այդ իմաստով լուրեր չէր հասնում ինձ և այլևս ավելորդ էլ էր հույս դնել դրսի միջնորդության վրա: Բուլղարական գործակալությունը, թվում է թե, արդեն գլխի էր ընկել, որ իմ պասպորտը իրենց տվածն է և այժմ խնդիր հանել, քննություն կատարել իսկի իր գործին չի գա, ուստի և խոհեմություն է համարում լռությամբ անցնել, որ իր կեղծիքը չբացվի:

Այսպես, թե այնպես հինգ տարին լրանում էր: Թրքական տարին 12 լուսնական ամիս է, փոխանակ 365 հաշվելու, 354 օր է: Հուլիսի 3-ից 1899 թ., հաշվելով, մենք ազատվելու էինք 1904 թվի մայիսի 9-ին: Եվ իրավ, մայիսի 9-ին բանտից արձակեցին Թղյան Պողոսին, Առաքելյան Սարգսին, Ալեքսանյան Նազարին ու Ալեքսանյան Մկրտչին: Երեքը մարաշցի էին, տուն գնացին, իսկ Պողոսը չոք մարզվանցի էր, ազատ թողնել վտանգավոր մարդու չի կարելի, ուստի և նրան էտապով ուղարկեցին, որ հանձնվի իր կառավարությանը⁴⁸:

Մեր խմբից մնացինք ես և Տիգրանը: Ինձ չթողեցին, ասելով, թե Պոլսից կարգադրություն չի ստացվել, թե ուր ուղարկենք: Ինձ չէին կարող ազատ բաց թողնել: Պոլսից երկու անգամ հարց տրվեց, թե ես որտեղացի եմ: Մարաշից պատասխանեցին, թե ես այսինչ պարագաներում դատապարտված է [եմ]: Պոլսից որևէ կարգադրություն չեկավ: Եվ ես ավելորդ օրեր ու շաբաթներ սպասում եմ բանտում: Կառավարության արածս դիմումները մնում են առանց պատասխանի: Երբ կարգադրություն լինի Պոլսից, ըստ այնմ էլ կվարվենք, ասում է կառավարությունը ընդհանրապես: Դիմեցի ֆրանսիական կոնսուլին: Նա ուղարկեց իր դավազին մոտս, թույլ տվեցին, որ դարպասից դուրս գամ ու կողքի սենյակում խոսեմ հետը:

Ղավազը հայտնեց, որ կոնսուլը մի քանի անգամ դիմել է կառավարությանը և հասկացրել, որ եթե ինձ մի բան պատահի բանտում կառավարությունը անձնապես պատասխանատու պիտի բռնվի, քանի որ իմ ժամանակը լրացել է և իրավունք չկա ինձ բանտում պահելու: Ապա հույս տվեց, որ շուտով ինձ արձակել կտա:

Մենք երբ խոսակցությունը վերջացրինք և ղավազը կանգնեց, որ գնա, մեզ լսող չավուշը խնդրեց, որ իր դիմումն էլ լսե: Խնդիրը նրանումն է, որ մի քանի ամսից ի վեր ռոճիկները չեն տված, եթե հնար է՝ կոնսուլը միջամտե ու ռոճիկների խնդիրը կարգադրի: Ղավազը խոստացավ այդ էլ հաղորդել կոնսուլին:

(Շարունակելի)

47 Քնսիչ, կամ հսկիչ:

48 Այսինքն՝ Չոք Մարզվանի իշխանություններին: